

यति। तस्मिन्मिति। अन्यत्रानागमनं भवेदपि मत्समीपेपियन्नागतः। तस्मिन्मिति। एतेनान्यतः स्वस्मिन्मिति
याधिक्यं सूचितं। तत्रापिसंकेतीकृतमंजुवंजुललताकंजपूर्वमपितदेवसंकेतस्थलमिदानीमपितदे
वकृतं। परमरसानुभावकत्वात्। अतएवमंजुः वंजुललतावेतसलतातस्थाः कुजे आगमनस्याव
श्यकत्वेपियन्नागतः तत्र किंचित्कारणमस्तीत्यनुमीयते। तदेवाह। कामपिका मिनीमभिसृतः का
मिनीमितिपदेनतस्याः कमः पूर्णयि एवेतिगमनमावश्यकं। अथवा। तासां ग्रेऽन्यत्र गंतुं न शक्यइ
तिकलाकेलिभिर्वंधुभिः सयत्नीरेव तत्सखीभिर्वा कद्धः अथवा मत्प्रीत्या व्याजात्ततो निर्गतोपि अं
घकारिणिवनोपाते किमु भ्राम्यति एतत्स्थलालाभे कुत्रचिद्गमणे मद्प्राप्याकृतमनाः सन्मनाग
पि प्रस्थातुमग्रे चलितुं असमइति तत्रैव स्थितः किं अन्यथा आगतगवस्थादिति भावः। एवमेनेकतर्के
रनुशोचयंत्यां राद्यायां प्रथमं प्रियनिकटे प्रेषिता सखी पुनरागतेत्येह। अथागतामिती। अथतर्को
नंतरं माघवमंतरेण प्रियं विना आगता सखी अथत विषादेन मूकारं च स्वामिन्यवस्थावलेकनेन प्रियावस्था
दर्शनेन च तादृशीं तां दृष्ट्वा कयाथन्यपारमितं जनार्दनं प्रियं विशंकमानायद्यपि प्रियोपि स्वविहारेण कात
रः गंतुमशक्तः क्वचिन्मार्गे स्थितः। तथापि तदज्ञानात् स्वस्थात्पंतमपेक्षतत्वेनान्यथैव शंकमाना जातायतः
समाधवः बहुरमणीवकुम्भः अतः शंकापितादृशं प्रियमधुना जनार्दनं प्रमपीडाकरं दृष्ट्वा देवतया सह
मितं विविशंकमाना आह। प्रत्यक्षरमणं कृत्वा मत्समीपमागतइति शंका कुर्वती भावनायां तथैव चिति

तद्विहरीपितथैवदृष्टइतिभावः। वसंतरोगाकतोलतेदेवगीतेनवर्णयति। कापिति। कापियुवतिःप्रद्यु
 रिपुणासहविलसति। युवतिपदेनयौवनमद्गर्वितासूचिता। सोपिप्रद्युरिपुःमदस्यरिपुरितितन्मदहरण
 समर्थइतिसूचितं। अतयुवतिकृतावविलासउक्तः। प्रियस्यसहभावकश्चनेननायकस्यगोणत्वसूचितं
 तेनयथायथातस्माज्जमिलाषस्तथातथासास्वयमेवविलसतीतिकलाकौशलंतस्याः। द्योतितंअल्पैव
 विशेषणद्वयमुक्तंतस्याः। चपलाअधिकगुणेति। मदनशरास्त्रेतेनचपलातरलीकृता। अधिरावाःअधि
 कगुणाःबन्धादि विशेषरूपाः। यस्याः। अतएवतयावशीकृतइतिभावः। कुत्रापिअधिकगुणाइतिपाठः। त
 दारमदस्यभावात्प्रकुमशक्तेत्यर्थः। तद्वस्थापनांतांवर्णयति। स्मरसमरोचितंविरचितवेत्ति। काम
 समरायउचितःविरचितोवेषोभूषणादिरूपः॥ शृंगारोययाश्रुमंगादिरूपोवा। ततोयुद्धेनगलितानि
 कुसुमानियेस्यः। दरःइषद्विलुलताःश्मशिताःकेशायस्याःपूर्ववद्धानांकेशानांसमरवेगनक्ष्मथत्वा
 तत्रग्रथितकुसुमपतनेगगनतलात्पुष्यवृष्टिरिवभवतीतिभावः। अथवाद्वेदयुद्धेभयात्कंपमानाः
 ताराद्वपततीत्यतएवाग्रेपितथैववर्णनंतदाह। प्रियपरिरंभेति। प्रियस्यपरिरंभेणवलितःविकारो
 यस्याःगाहश्लेषविबिधविकारोदयनरतिसमरशौर्यसूचितं। तत्सूचकमग्रिमविशेषणमाह। कुचेति १५१॥
 । कुचकलशीपरितल्लीतो हारायस्याः। तादृशीएतेनविपरीतं व्यजितं। पुनरग्रिमावस्थामाह। विचक्ष

दिति। विचलंतोयेऽलकास्तेर्ललितः। आननचंद्रोयस्याः। कामजयेनमुखचंद्रस्यमाधुर्यमनिर्व
चनीयंजातमितिभावः। किंचः। तस्यप्रियस्याधरपानरभसेनकृतातंद्राऊर्द्धनिमीलितदृष्टिर्यार
सावेशेनतथाभवत्येवेतितथोक्तं। संमोहनास्त्रेणकामोमोहितइवजातः। पुनःसमरवेगमाह। चंचलेति
। चंचलकुंडलाभ्यांललितौकपालोयस्याविपरीतेकुंडलास्तथात्वंभवतीतिभावः। मुखारितेति। मुखारि
ताजितंजितमितिशाब्दोयमानारसनायस्याः। जघनगतिंलोकत्रयस्याःतादृशी। एतेनसमरकोलाहले
निरूपितः। पुनःकामजयजनिताचस्थामाह। दधितेति। तादृशेसमरवेगेदधितस्ययद्विलोकितंकामोजि
तइतिरसोत्सोहेनवीक्षितंतेनलज्जितंहसितंचयस्याः। तत्समर्थोचितरसस्वभावेनतेतेधर्माःप्रकटाभव
तीतिभावः। पुनःकोदृशी। बहुविधेति। अनेकविधंकुजितंयस्मिन्नेवंयथातथारतिरसेनचरसंप्रापिता
परमानंदरसमग्नाजातेतिभावः। अधिमवस्थांमाह। विपुलपुलकेति। ततःविपुलःपुलकेयस्यापृ
थुःवेपथुःकयःअगोवाणीअंगःसमरअगोवायस्याःजितेकामसमरशौर्यासामर्थ्योत्तथाभवतीत्य
र्थः। ततःपुनःश्वसितेनश्रमजनितेनकृत्वानिमीलितामुदिताक्षी। समरवेशवेगेनप्रचुरनिःश्वा
सती। पुनःघूर्णितैवमुद्रितनयनाभवतीत्यर्थः। पश्चात्पुनःविकसदनंगोपस्याःतादृशीचजाता
। पुनःशोभांवर्णयति। श्रमेति। श्रमजलभरेणसुअंगंशरीरंयस्याःतादृशरसानुभवजनितरसोभा
येनरमणीयमित्यर्थः। श्रमजलकपनाकामजयेनतापशांतिनिरूपिता। ततोऽधिमव्यवस्थांमाह।

परिपति। सुरसिप्रियोरसिपरिपतिता। पुनर्गाढमाश्लिष्यस्तथैवस्थिता। अग्रेपुनः शौर्यमवलंब्य
समरोन्मुखीजातेत्याह। रतिरणघोरिति। तत्रैवरससमासिर्भविष्यतीति गीतमुपसंहरतीति। श्रीजय
देवेति। श्रीजयेदेवेन अणितंयत् हरिरमितं तादृग्भाववतां सखीनां वाकलिकलुषं एतद्विरहजनितं प्रति
बंधकं परिशमितं जनतु करोत्वित्यर्थः। इदानीं उच्चैरारुढचंद्रं दृष्ट्वा पुनः स्वविरहकातरतरप्रियवदनस्म
रणेनावस्थांतरं निरूपयति। विरहपांड्विति। स्वविरेहेपांडुयन्मुरारिमुखंबुजंतद्वद्युतिर्यस्येत्यर्थे विद्युन्न
वेदनांतिरयन्तिरकुर्वन्नपि अयेहसखिमेमदनव्यथांतनोति। यतः मनोभ्रुवः सुहृत्कांत्यायद्यपिमद्वि
षयिकप्रियस्नेहज्ञापनात्वेदनांसमर्पयति। तथापिमन्मथसुहृत्त्वेन व्यथामपि जनयति। तादृशप्रिया
भावेतापमेवकरोतीतिभावः। अथवाविरहयापांडुमुरारिमुखंबुजज्ञाने स्वविषयिकाप्रियस्याति
ज्ञानाभवतीति तथाशिष्टं मिलिष्यत्येवेति वेदनाभावोक्तः। तत्रापि मुरारिपदेनरसप्रतिबंधनाशक
त्वात्तत्सहिष्णुत्वाभावोक्तइतोपिमिरुनसंभावनया तदभावोयुक्तः। एवंसत्यपितां करोतीत्याश्चर्थ
दृष्टं दृशशोभावलाकनजनितपरमतोषणां दोलितमितिभावः। अथवाचुंबनाद्युत्कलिकया तथाभ्र
तांतरत्वेन्यापि हेतुरिति पुनर्विशेषणमाह। रतिपतीति। रतिपतिः कामः स एव मृगस्तरस्य काननंता
दृशे। सतत्रवसतीति तद्वलाकनेतदुदयो उक्त एवेति तैव तथाकृतमिति व्यंजितं। किंच अत्रचिकुर

निचयेदृष्टं तद्वयमुक्तं। एकाघनचयदृष्टं तः अपरोरतिपतिमृगकाननइति। तत्रघनदृष्टंते कुरवक
स्यविद्युतदृष्टं तउक्तः। तेननिरूपघितादृकशोभावलोकनेनचातेकवत्सियासातरलितं प्रियाननं
रसपानायसोकंठभवलोकयतीतिध्वनितं। काननदृष्टंतेतुअस्मिन्काननेरतिपतिमृगस्तिष्ठतीति
योमृगयाविहारीसतंमारयतीतितन्मारणार्थमेवाननस्यतरलत्वमुक्तं। यद्यप्यत्रकमेनैवकुसुम
व्याजेनवाणानिहिसाकेनतत्परवशात्वमपिसूचितं। तथाप्यग्रेतंमारयिष्यतिसमरेजेष्यत्येव
तिनतथोक्तं। अतएवमृगत्वेनतस्यनिर्देशः कृतः यतः सः समरभिरुरतः रतिपतिकामः सयुक्तोनि
रूपितः। विमुक्तेजेतुंशक्यइतिभावः। किंच। घटयतीति। सुतरांघनेनिविडेस्थलरूपकुचयुग्म
ने-गमनेनीलत्वंदृश्यतइतिविशेषणमाह। मृगेति। मृगमदरुच्यारूपिते मकरिकापत्रादिरचनायां
चित्रिते। तादृशेअमलंमणिसरंमुक्ताहारंघटयति। अत्रलुप्तोयमाज्ञेया। किमिवा। तारकपटलमिवा
गमनेयथातारकाः। शोभतेतथामुक्ताहारंमुक्ताअपीतिभावः। किंच। गमनेचंद्रोपिभवतीतिविशेष
णमाह। पदनखेति। पदनखशशिभूषिते। तत्रत्वयाएकएवचंद्रः इहत्वेनेके। मुक्ताहररचनायांकुच
युगस्थपदनखशशिभूषितत्वोत्थातच्छोभावलोकनेनपरमप्रीतः ताग्वंधरचथाक्रीडाभैवकृतवावि
त्यवगम्यते। अन्यथापदनखसंबंधोनतत्रसंभवति। तेनमुक्ताहारस्यापिसमत्वेनमालावत्स्थिति
नी किंतुविषमत्वेनविततास्थितिः अतएवतारकपटलदृष्टंतायुक्तः। नहितारकपटलंमालावद्

गनेभाति अन्यामपि रचनामाह । जितविसृशकल इति । जितं विसृशकलं मृणालखंडं च तद्वृष्टोभ
 मान इत्यर्थः । तादृशेषु जयुगले ये करतलं तदेव नलिनीदलं यथा मृणालिसंलभ्य करतल नलीद
 ले मरकतवलयं मधुकरनिचये मेव वितरति । एतेन पूर्वसमवेगेन बलयानां स्फुटित्वं सूचितं ।
 अतएव पुनस्तद्वचना क्रियते इति तथा कमलदलमधुकरमंडली आवृता भवति तथा शोभन इति भा
 वः । कथं भूते तस्मिन् हिमशीतल इति । एवं सति बलयपरिघापने करकमलशोभाव लोकनेन परम
 कंठितः हृदये स्थापयति पुनस्तच्चुंबतीति तथा त्वमनुभूतमिति तथोक्तं । अन्यमप्युक्तं ताहेतुमा
 हारति गृहजघन इति । रतिगृहरूपं यज्जघनं रतिस्तत्र स्थिता मेव भवतीति तथोक्तं । तादृशजघ
 नदेशे मणिमय रशानं विकिरति प्रसारयति त्वर्थः । कीदृशं तत् । तोरणवत् हसनं यस्य । तोरणहसतीति वा
 एतेन रतिगृहद्वारे तोरणमेवावलं विनीकृतमिति भावः । कथं भूते तस्मिन् विपुलः अपघनः स्वरूपयस्य
 अतएव मनसि जस्य कनकासन इति । मनसि जस्तत्रोपविश्य विश्वसर्वां जयतीति । राज्यासनमेव
 तदिति सूचितं । किंच । जघनं रतिगृहस्थपुरोभागं अतएव कनकासनत्वेनाक्तं । यथा गृहद्वारे कनका
 दीनां तत्तिष्ठति । तथैतदपीति भावः । तत्र पुनस्तोरणवत् रशानालंकृता तादृशराज्यवत् कामो भवतीति
 कृतवासन इति विशेषणं । कृतवासनं अधिवासनं येन कामराजेनेत्यर्थः । तादृशः सजेतव्य इति तस्य जये

स्वोक्तं गपिज्ञापिता। अन्यामपि कौतक लीला माह। चरण किसलय इति। चरण किसलये पङ्कवे प्रियेण रचि
तं यावकस्य भरणमलक्तकरं। पूरणं बाहो अपवर्णं स्वोत्तघनं जनयति। यथा यथा चरनां करोति तथा तथा चर
ण किसलयस्य स्वाभाविकानुरागममेव प्रियस्योत्पादयति। न तु स्वं पृथक्केन। तेन मुहुः करणं सूचितं। एव
रं पूरणे भ्रमे जाते पुनः पूरणं करोति। अत एव भरणपदं पोषणद्योतकं दत्तं। कथमपि भ्रमनिवृत्त्यसंभवे तस्मिन्
हृदयो जिते सति संलघ्नत्वात्तद्धृदयं पुनः पावकभरणमिति बुद्धिं जनयतीति हृदयो जित इति विशेषेण
व्यजितं भवति। एवं परमकौतकरो निरूपितः। कथं भूते चरण किसलये कमलायाः निलये गृहे। समस्तः
श्रियः तत्रो बोपक्षिणा इति भावः। अत एव परमशोभाव लोकनेन हृदयतयो जयति तापशांत्यर्थं पुनः की
दृशे नखरूपामणिगणैस्तैः पूजिते। अथवानखैर्मणिगणैश्च तश्चरि वपूजितैः अन्यथास्तेषां तत्र जन्मा
संभवात्। एवं मम कदापि भविष्यतीत्युक्तं गपिज्ञापिता। अथवा पूर्वसखी निश्चरण किसलय रचितं तद्वृद्धा
दौ तस्मिन् हृदयो जिते बहिरपवर्णं तिरोभावयुक्तं यावकभरणं जनयति। पुनर्वि विघ्न रचनायां नवीतमे
वोत्पादयति प्रिय इति जनयतीति क्रियया व्यजितं भवति। अन्यथा रचयतीत्येवोक्तं स्यादिति भावः। एवं
शृंगारभूषितां कृत्वा पुनः रमयतीत्याह। रमयतीति। एवं कामपि अतिर्वचनीयां प्राहा प्राग्यवंती सुदृशां
मनदृष्टियुक्तां सुशृतां अत्यंतानुरागेण तस्मिन् रमयति सति। कीदृशो तस्मिन् खलो बंचकः यथा मां बंचयि
त्वाऽन्यागतस्तथात्तामपि बंचयित्वाऽन्यत्र गमिष्यतीति तथोक्तं। तादृशश्चासौ हलधरसोदरश्च। क्रियाशक्ति

रूपत्वात्तसोदरत्वेन बहूनां रमणे सामर्थ्यं द्योतितं । तत्रापि हलघरपदेन नखादिदानेन तत्र स्थितकामो
 द्वेघनं कौशलं ज्ञापितं । एवं सतीह विटपोदे अफलं यथास्थानं तथा किमवसं व्यर्थमेव वासभकरवमित्यर्थः
 अफलत्वे हेतुः विरसमिति । विगतौ रसो यत्रैवं यथा तथेति क्रियाविशेषणं । अत्र वासस्तु विफलो विरस
 एव । तत्र चैवममगमनं भवेत्तदा कदा चिन्ममापितं मिलनं संभवेत्तदा च व्यर्थमेवेति हेतुः स्वत्वमेव वेदति
 प्रमाणयुक्तं । एवमुक्त्वा रेवेदेन दीनासती तूष्णीं स्थितेति तमुपसंहरति । इहरसभ्रण इति । इह कविषु नृपरा
 जा तादृशा ये जयदेवः तस्मिन् दुरितं खेष्टप्राप्तिं प्रतिबंधरूपं न वसतु मम कथं वा अिलषितं सिद्धिर्भविष्यती
 त्येवं रूपं दुःखं मा वसतुः कीदृशं तत् । कलियुगेन चरितं विषयादिवासनया तथाकृतं । तादृशमतः परं मा वस
 तु । क्वचिद्विश्रुतिपाठः । तदा प्रवेशं मा करो त्वित्यर्थः । अन्यथानाशोभ विष्यतीति भावः । तत्र हेतुद्वयमाह । कृ
 तहरिगुणगुणेन मधुरिपुपदं सेवक इति । हरिगुणगानेन सर्वपापनाश उक्तः । मधुरिपुपदं सेवकत्वेन कालकृ
 तप्रतिबंधोपि निराकृतः । एवं दृष्टादृष्टप्रतिबंधाभावरूपानिष्टनिवृत्तिरुक्ता । द्रष्टप्राप्तिमाह । रसभ्रण इति र
 सात्मकलीलानामेव भ्रणनं यस्य यदेव गायति तद्रसात्मकभावरूपमेवेति मनसितदानं दानुभवरूपेष्टप्राप्ति
 रुक्ता । अथवा अत्र गूढाभिसंधिना भावांतरं ध्वन्यते । तथा हि । सखीपुनः परमस्वित्नां दानाधिक्यं वा दति हेस
 स्विकलियुगचरितं उभयकलहाचरितं यदुदितं । प्रियानागनजनितोयः खेदः सत्वयि मा वसतु । तत्र हेतुः

कृतहरिगुणेन मधुरिपु पदसेवक इति । स्तत्यादिना प्रणिपातेन चलवयत्कर्तव्यं तत्कृतमेव संबद्धं कस्तदा
तददोष इति भावः । इवमेवार्थगीतानंतरं सखी प्रति स्फुटमेवाह । नायात इति । हे ससियदि प्रियो नायातः अना
गमने हेतुः । निर्देयः शठ इति । तदोहेदू तित्वं किंदू यसे दुःखिता भवसि । सतु बहुवल्लभः तासामपि प्रियं कर्तव्य
मेवेति स्वच्छंदं तत्र तत्र मते गतेन दानीतामपि त्यक्ताः न्यत्र गत इति सूचितं । तस्याथमेव स्वभाव इति तव किं
दूषणं तत्र । किल न्यत्पश्य सतु नागतः परंतु तत्संगमायमेदं चेत् स्वयमेव तत्र यास्यति । तत्र हेतुः दयितस्य
गुणैराकृष्यमाणमिति । तस्य बहुवल्लभत्वाद्बद्धः समतुसावेति सोपि विविधगुणवानिति । अतएव तदभा
वे स्फुटत्वं विदीर्य प्राणं ददानीमेव तत्र संयुक्तं भवतीति स्फुटदिति वर्तमानप्रयोगः । अथवा दयितस्य गुणैः
स्वैर्द्रियाणां विषयरूपैः स्वरूपसंबन्धिरूपरसादिभिः च सुरादिद्वारैव मनसोनुवृत्तिरिति तैस्तथाकृतं सत् अत
एव प्रतिक्षणं वर्द्धमानो त्कंठजनिताया आतिस्ति स्यात्परादिव स्फुटत्वं संघातात्पृथक्पृथक् स्वयं राजा अनुचरैरि
द्रियैः सहैव यास्यतीति त्वं पश्येति क्षणमात्रेण तथा भवतीति दशमावस्था ज्ञापिता । किंच । अन्योपि भावः रू
च्यते पूर्वं बहुवल्लभपदकथनेन तामपि विहाय गत इति ध्वनितं । अग्रे पुनः यात्यक्ता तस्या अपि दृश्येवाव
स्था जातेति तच्चेतोपि स्वयं प्रियं संगमाय यास्यतीत्यपि व्यंजितं भवति । भावनायां तथैव भावमिति तदुः
खानुभवे जाते अस्या अपि परमदुःखासहिष्णुत्वेन करुणया तदुःखविचार एव जातः । नतु स्वदुःखविचार

॥५५॥

इति तथोक्तं । तदेव जीवनालंबनमभूदतो ग्रेतथैव वर्णनमाह । देशावरगे एकताले । सखियोरमिता
 वनमालिनेति । हे सखिया एतावत्पर्यंतं वनमालिनारभितारमणं कारिता । वनमालिनेति पदात्कीर्तिम
 त्वेन दक्षिणनायकत्वं सूचितं । किद्दशनतेन अनिलेन तरलं यत्कुबलयंतद्वन्नयनेयस्य गतेन नयनचंच
 ल्येन नृत्येनेव प्रक्षोभयित्वा पूर्वतथा कृतापश्चात्पुनरिदानीं सापितेनैव त्यक्त्वा सति किशलयथायनसानपत
 तिकिंतु मूर्च्छिता सति पतत्येवेति भावः । तपतीति पाठे तत्र किंनपति किंतु तपत्येवेति स्फुटमेव । किंच । विकसिते
 ति । विकसितं यत्सरसि जंतद्वल्लुलितं मुखं यस्य तेन स्मितादिशोभामनोहरेण यापूर्वरमितासाधुना तदभावे
 मनसिजविशिखेन किंनस्फुटति । अपितु तदाघातेन विदीर्णभवत्येवेति भावः । किंच । अमृतमिति । अमृतं कर्म
 धुरं अथच मृदु अतिकोमलं तादृशं वचनं यस्य । तादृशेन पूर्वयस्यातापनिवृत्तिः कृता सैव दानीं तदभावे म
 लयजपवनेन किंनज्वलति । अपितु भस्मसाद्भवत्येव । किंच । स्थलजलरुहवदुचिर्ययोः तादृशौ कस्वरणो यस्य
 तादृशेन तत्तद्वं धरचनया कस्वरणस्य र्शिनानंदं प्रापिताया सा तदभावे हिमकरकिरणेनापिलुटति यथा हिमज्वाल
 यादग्धालुठति तथेति भावः । स्थलजलरुहदृष्टेन चंद्रोदये तस्य विकासः सूचितः । तेनैव हिमकिरणाः
 सुखकरा जाता एव तेन विना तापका अभवन्नित्युक्तं । अन्यच्च । सजलजलदेति । सजलजलदानां समुदयः ॥५५॥
 समूहः तद्वदुचिरणतनरसवृष्टिकरणोन्मुखत्वेन तापशांतिः सूचिता । तादृशेन यपूर्वरसेन पूर्णा कृता । सा

॥५५॥

तदभावे विरहभरेण हृदि नदलति किञ्जपितु तद्द्वयं तद्गारेण ज्ञातघातवत्येव । किञ्च कनकशेति कनकेन
निकषासमाकनकस्य निकषा अनर्घ्यतोद्घाटिकारुचिर्यस्य तादृशं शुचि निर्मलं वसनं यस्थपीतवसनं नैव
र्थः । एतेनोद्दुर्गसाक्षात्कलेन तदुद्घोषकत्वं निरूपितं । तादृशेन पूर्वया संगता सा तदभावे परिजनहस
नेन किं न श्वसिति । सर्वं सोद्घारात्रौ वने कथमपि एतदर्थं प्रागतं । स चान्यत्र गत इति परिजनहसनमेव प्रा
त्यमिति किं न श्वासं मुच्यति । अथवा परिजनाः सपत्नी सहचर्यः यासां प्रेपूर्वखसोऽप्यगर्वेणोत्तरला स्थि
ता तासां हास्यस्य सोद्घातप्रशक्यत्वात्तथा किं न करोति । अन्यच्च । सकलभुवनजनेति । सकलभुवनजनानां
मध्ये वरतरुणः त्रिभुवनेनैतादृशः कोपीति त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं तत्तारुण्यं जापितं । तादृशेन पूर्वतथारति
कृताः । इदानीं तदभावे अत्यंतकरुणायुक्तेन रसदेन्येनेत्यर्थः । रूजं कामरोगपीडितं बहति किंतु बहत्येव ।
यदि पूणो रसो दत्तो भवेत्तदा रोगशांतिर्भवत्येव तददाने तथा रोगं बहत्येवेति भावः । एवं रतिपर्यंतामव
स्थां निरूप्य बहुवदत्र भवेन मामपि कदाचिन्मिच्छतीत्याशयाचिंतामग्नौ स्थितेति गीतमुपसंहरति ।
श्रीजयदेवति । अनेन श्रीजयदेवमणितवचनेन हरिरपि हृदयं प्रविशतु श्रेष्ठमिति । एवं राधात्स
नुगीतेन हरिः दुःखहर्ता स न हृदयं राधाया हृद्देशं प्रविशतु । आश्लेषं करोत्वत्यर्थं पि व्यंजितः । एवं क्षणा
नंतरं बहिः संवेदने पुनरतिदेन्येन प्रारकान्प्रति प्रार्थयति । मनो भवेति । हे मनो भवानं दनः मनोभवस्य का

॥५६॥

मस्थानं दवर्द्धन हे चंदना निल गतेन दानीं तापक त्वान्सममशत्रुः तदानंदवर्द्धक त्वेन त्वमपि तथैव प्रतिकू
 लः तस्मात् प्रसीद प्रसन्नो भव नन्वहं दक्षिणः कथं प्रतिकूल उच्यते । तत्राह । हे दक्षिण यद्यपि दक्षिणो सि
 तथापि मनो भवत्येवमम तु वामा एवेति तव प्रसादः प्रार्थ्यते वामतां मुंचेति दक्षिणस्य वामता लोकेन सं
 भवति । यदि न मुंचसित दामम प्राणहरो भविष्यतीति निश्चितं । त्वं तु जगतां प्राणरूपः तादृशोपि प्राणानां ह
 त्ति चित्तदाक्षणं क्षणमात्रं माघवंपुरः अग्रे निघाय तथा भवेति प्रसाद प्रार्थना । प्राणहरणेन काचि चिंता । मा
 घव लोकनात्पूर्वमेव तद्दुरणमसत्त्वं ममेति क्षणमात्रं तत्कारयित्वा मुखेन हरेति भावः । अथ वायु दिवामतां
 नमुचसितदाक्षणं माघवं वसंतपुरो विधाय वसंतानुगतः स नमम प्राणहरो भविष्यसि पूर्ववसंत एव प्रा
 णबाधाकारः तत्र पुनस्त्वं सहाये जातस्तदा प्राणहर्ता त्वमेव जात इति भावः । एवं मनिलं प्रार्थयित्वा काम
 स्य प्रतिकूलता माह । रिपुरिवेति । अदये निदये यस्मिन् मनो गते सति संकेतित गमनोपि मदाति मविचार्य
 न्यत्र गत इति कृतिसहिते स्मरणं गते सति अयं सरवी संवासः रिपुरिव शत्रुर्यथा वंचयित्वा मारयति तथैताभिः
 कृतमिति सतथा हिमानिलः शिरीषो जातः सुधारत्रिपरपि विषमिव मांदुनोति व्यथयति । सर्वे विपरीतं
 जातं प्रियाः शत्रवो जाताः हिमवन्निः सुधा विषमिति । यन्स्मरणे निखिलं प्रतिकूलं भवति तस्मिन्नेव पुनः ह
 दयं बलते अमि लाषं करोति तत्रापि बलात् कृतेपि विस्मरणे पुनः स्मरणे भव प्रवतीति भावः । ततः कुल

॥५६॥

व

यद्दृशां कामः वामः नि काममत्यंतं निरकुशश्चाप्रतिकूलत्वाद्दुःखदानेस्व उदचरी। अथवा। यतो दुःखमनु
भूयते तत्रैव पुनः प्रेक्षेयतीति भावः। अनेनारथनिग्रहे कर्त्तव्येनास्तीति ज्ञापितं। अतः परं सर्वेषां दुःखद
त्वेन सर्वत्रोपेक्षां कृत्वा यमुनां प्रार्थयति। बाधामिति हिमलयात्तिलबाधां विधेहि कुरु त्वं बाधायां यावान्य
राक्रमः कर्त्तव्यस्तावत्सर्वं कुरु मया तस्योदव्यमेव। पंचबाणहेकामप्राणान् ग्रहाण किमपरं कर्त्तव्यं भवि
ष्यति। प्रियमित्तेन व्यतिरेकेण ग्रहाश्च मस्त्यक्ता एवेति न पुनः ग्रहानाश्चिष्ये। शीघ्रं प्राणहरणे प्रिय एव सं
गता भवामिति तत्प्रार्थना क्रियत इति भावः। हे कृतांत भगिनि। कृतांतस्तु प्राणहरणे उद्यतः सस्य त्वं भगि
नि भवसीति प्राणहरणा एवोद्यता भविष्यासि वा कालिंदी भविष्यसीति। ते किं कर्त्तव्यमिति प्रश्नः। यदि त
दूगिनी तदा क्षमान संभवति। यदि च कलिंदपुत्री तदा शांतिरुचिता परं त्विदानीं शांता बहसीति कालिंदी वा
सीति ज्ञायते। तदा क्षमया करुणस्वभाव रूपया शांत्या तरंगैर्ममं गा नि सिंच। तेन सेकेन देहदाहः श्याम्य
तु एतेन त्वं सदा कलिंदपुत्रीत्वेनास्मत्कलहस्वडनेन प्रिय प्रापिका भवसीति इदानीमपि प्रिय संगमं का
रयित्वा पश्चाज्जलक्रीडायां तरंगसेकेन तापशांतिं कुर्विति गूढाभिसंधिर्ज्ञापितः। एवं दैन्ये जाते श्रीकृष्णः
प्रकटो जात इति लीलासहितः प्रियस्त्वं रक्षत्विति काचित्कं जातेरपठवतीत्याह। प्रातरिति। प्रातःसम
ये नीलं नीचोलं यथा। संप्रमेण प्रेम्णा वा प्रिया वसनमेव परिहितं। अच्युतं उद्दुरसात्मकं विलोक्य राधा

उरः संवीनं पीतांशुकं यस्य प्रियवसनं प्रियया परिहितमिति तादृशं उरो वीक्ष्य किमिदं कृतमिति च कितं य
 थास्यात्तथा सर्वा मउले खैरं परस्परं हसति सति नयनयोरंच लंबी डाचंच लं यथास्यात्तथाराधानेन जाघाथ
 सम्यक् कृतमिति कटाक्षपातं कृत्वा स्मेरस्मेरमुखः आदेरे वीक्षेत्येत्यंतं हसन्मुख इत्यर्थः । अथवा प्रियक
 टाक्षपातसूचनेन राघामुखे स्मितं जातं तद्वीक्ष्य प्रियस्यापि स्मितमभूदिति स्मेरस्मेरमुख इत्युक्तं । एवं
 परस्परं स्मितं कृतमिति सूचितं । तादृशो यमिति प्रत्यक्षमगत इति नंदात्मजः नंदगृहे एतदर्थमेवाविष्क
 तः जगदानंदाय अस्मदृशं सर्वा नामानंदायास्त्विति आशीर्वादेन प्रियागमनप्रस्तावना कृता ॥ ॥ इति
 श्रीगीतगोविंदटीकायां गूढार्थदीपिकायां विप्रलब्धावर्णने नागरनारायणो नाम सप्तमसर्गः ॥ ॥ ७ ॥
 नागरपदेन दक्षिणनायकत्वं निरूपितं । नारायणपदेन राधाध्यानपरता तदन्यत्र विरागश्च ज्ञापितः । अ
 थागतं प्रियमवलोक्य पूर्वोक्तान्यसंगमशंकया भावनायां तद्दृक्षणसहित एव दृष्ट इति बहिरपि तथैव भा
 त इत्यसूयया तथैवोक्तवतीत्याह । अथ कथमपीति । अथेति भिन्नप्रक्रमः । कथमपि बहुविधोपचारेण
 विविधकष्टनवायामिनीं विनीय गमयित्वा स्मरवोरैर्जर्जरीतापिसाराघाप्रभाते आगत्यानुनयेन
 विनियं अपराधक्षमापनरूपं वदंतं पुनरेप्ये प्रणतं प्रियं साम्यसूयं यथास्यात्तथा आह गीतेन वदती
 स्म । तदाह । भैरवरागे यतिताले । हरिहरियाहिमाघवयाहिकेशोवेति । हरिहरीति रवेदे । पूर्वविशंकमा

नारमितं कथापीत्युक्तत्वात्तथाभावनयेवपूर्वगानं । अतः परमाप्सनेपि खंडिताभावेनैव भावनजातेतित
 थैवगानं करोतीति सर्वसुस्थं । तथा हि हेमाध्ववदुत्तरप्रियाप्रियतत्रैवथाहि । यत्रतवप्रियत्वं तत्रैव गच्छेत्यर्थः
 ननु किमेतदुच्यते मयानुकुप्राप्यन्यत्ररमितं तत्राह । हे केशव शिथिलकेशसौंदर्ययुक्तस्फुटमेव दृश्यते रतिस
 मरवेगेनैव तथा संभवात् । तत्तस्मान्ममयाग्रे कैतववादिंकपदवाक्यमावद । सत्यं वदसि चेत्वेदो न जाय
 ते । लक्षणानां फुटत्वे पि चैन्न मन्यसे तदा मनसि क्षोभो भवति मावेदिति प्राप्यते । किंच । तत्समीपागने तव ता
 पशांतिर्न भविष्यति मनस्स तत्र संलुप्तत्वात् । अतस्तामेवानुसरहे सससीरुहलोचनतादृग्यतिघारणेन
 तत्संबन्धनरागोपिलक्ष्यते । ननु यदनुसरणमुच्यते साकामयानज्ञायते तत्राह । यातव हरति विषयादिति ।
 हरतीति वर्तमानप्रयोगेण नैव विषादाभावः सूचते । अतएव लोचनयोरपितथा वि
 कासः अतो यथा विषादनिवृत्तिस्तत्रैव गमनमुचितमत्र तु व्यर्थमेवागतमिति भावः । किंच । अन्यान्यपिलक्ष
 णान्याह । रजनिजागरजनि तेति । सरसीरुहलोचने तिसंबोधनमात्रापि ज्ञेयं । हे सरसीरुहलोचन । रजन्यां ज
 नितो यो गुरुजागरः गुरुपदेन स्वस्य निद्राभिघोषे पितदधीनत्वेन जागरो जात इति सूचितं । तेन यो रागः
 आरक्ततातेन कषायितं पुंडरीकसदृशमपिकोकनदम्भं जनयति । पुनः कीदृशं । अलसनिमेषं दूर्णित
 सहितः निमेषो यस्य एतेन प्रातरीषद्विकसतश्च दशमुक्तं । तादृशं तवनयनं स्फुटप्रकटीभूतं अनुरागं

द्विषयकं स्नेहमेववहति। जागरजनितोयंनरागः किंतु तत्संबन्धनुरागा एव प्रकटः कीदृशं अनुरागं उदितः
 रसाभिनिवेशोयेन तथासेहत्यर्थः येन कृत्वा तत्र रसाभिनिवेशो जातः सावायं प्रकट इति भावः। अथवा
 उदितोयोरसः तथासेहतत्रैवाभिनिवेशोयस्येति नयन विशेषणं। एतेनाद्यापि पूर्वानुभूतरसाभिनिवेश
 एव धूर्णितत्वान्नयेन दृश्यते इति केतव वाक्यादिना न गुत्संभवतीति ज्ञापितं। अन्यच्च। कज्जलेति। कज्जलेन म
 लिन इयामेये विलोचने मलिनपदेन तादृशोभावोपि ज्ञापितः। तथापि तत्र यच्चुवनंतेन विरचितं नीलिमरू
 पं यस्य। यद्यपि अरुणं तत्तथापि तादृशं रूपं प्राप्तमिति मलिनसंगेन निर्मलस्यापि माहिन्यं लभ्यमिति
 भावः कदाचित्। तादृशं तवदज्ञानवसनं अधरेः हे कृष्णतेतनोरनुरूपं तनेति। सर्वगेश्यामत्वेनाद्य
 रमात्रस्य तथात्वे तन्वावै सादृश्यं स्थितं सांप्रतं तस्योपि श्यामत्वेन तदनुरूपं जातमिति तामसाभिसोर
 तव सर्वमुपपन्नमेवाश्रूदिति भावो व्यंजितः। अन्यदपि लक्षणं वर्णयति। वपुरनुहरतीति। स्मरसंगेस्य
 त्खरनखरक्षतं तस्येस्वायस्मिन् तादृशं तववपुः मरकतशकले हरिणमणिखंडे कलितारचिता १५८११
 या कलधौतस्य सुवर्णस्य लिपिः तस्याः रतिजयस्य लेखं पत्रं अनुहरतीवा इमानि नक्षतानि न भवंति किं स्व
 तु मरकतशकले सुवर्णाक्षरलिखितरतिजयपत्रमेव स्फुटतरमिति भावः। किंच। चरणकर्मलेति।
 प्रियायाः चरणकर्मलात् लगत यदलक्तकथावकंतेन सितं। बंधविशेषे मजनितेन सात्विकभाव

जेनवाखेदजलेनतत्रसलममितिथोक्तं। खेदजलस्य बाहुल्यादुलदित्युक्तं। अतएवसेकउक्तः। पुनरुदारं तश्चैक
जनि तानुरागेण पुनरुक्तं यो ह्यसितमंकुरितमिति भावः। तादृशं तव हृदयं बहिर्भेद न दुमस्य नव किसलय रूपं परिवार
रमिबद्रीयति। हृदये अलक्त रागो यं न भवति किंतु कामदुमस्य परिवाररूपाणि किशलयान्येवो ह्यसितानीति भावः
पूर्वमंकुरमात्रं नृक्षस्य स्थितमिदानीं फलपर्यंतं जातमित्यलक्त कचिन्हेन ज्ञायते। अथ वामदनदुमस्य किशलय
य परिवारं घनुः शरादिरूपं प्रादृश्यति। एतद्दृशनेन कामो प्रांमार्गणैः प्रहरतीति तथोक्तं। पूर्वमन्यत्र गत इति
संदेहेनांकुरमात्रं स्थितमप्येतद्दृशनेन सकामः पृच्छेत्तो जात इति दुमत्वेन निरूपितः। अन्यदप्याश्चर्यमा
हादृशानपदमिति। अथ दृशे गतं प्रात्पदं शानस्य पदं क्षतं। गाढत्वेन क्षतकरणेन तस्य स्थानमेव जातमिति क्ष
त्पदमित्युक्तं। तादृशं तन्ममचेतसि खेदं जनयति। क्षतं तव पीडा ममेत्याश्चर्यं। एतेन स्वस्थै क्यं ज्ञापितं।
ननु यथा तव मया सहै क्यं तथा ममापि त्वया सहेति चेत्तत्राह। कथयमीति। एतत्तव वपुरधुनापि कथमभेदं क
थयति। मम तु तव क्षतजनित पीडया त्वया सहै क्यं भुटमेव। मत्पीडा तव नास्तीति। एतद्दुमुः एतदिति परिदृश्य
मानं लक्षण सहितं। तव चेन्मत्पीडा भवेत्तदा एतानि लक्षणानि वपुषि न भवेयुः। अतएव ह्युः मया सहा भेद
कथं कथयति। अपितु न कथयतीत्यर्थः। अतएवाधुनापीत्युक्तं पूर्वकदा विश्यां देहोपि भवेत्। अतः परं लक्षण
दर्शनानंतरं कथं कथयतीति तव वपुरेव भेदं सूचयतीति भावः। अन्योपीत वैक्या भावे हेतुर्दृश्यते तदाह। बहि

रिवेति हे कृष्ण यथा तव रूपं बहिर्मीलितं तद्दृश्यते तथा मनोऽपि तव अविष्यतीति नूनं निश्चयः । अ-
 न्यथा जनकश्च वंचयसे तत्राप्यनुगतं तव वाग्बिश्वासेनानुसृतं । अयं साधुरिव ब्रह्मविदिति चेत्सत्यमे-
 व अविष्यतीति विश्वासः । अन्यथाकरणे वंचनैव ककृतेति ज्ञानं भवति । वचनं तु मनो धर्म इति त-
 स्यापि मालिन्यं निश्चीयते । समर्थस्य वंचनाप्युचिताननुदुःखितस्य । न दाह । असमेती । अस-
 शरज्वरेण दूनदुखितं । तादृश्यं चेद्वंचयसितदा बाह्याभ्यंतरं मलिनमेवेति निश्चयः । निर्मलत्वा-
 भावे निर्देयतापि व्यजितेति तामेवे स्फुटयति । भ्रमतीति । भवानत्र बने अबलोकबलाय भ्रमति तस्मि-
 मत्र विचित्रं करोति नवीनत्वेनाश्चर्यं करोति किंतु न करोतीत्यर्थः । यतः पूतनिकैव तव वधू वध निर्देय-
 बालचरित्रं कथयति । सा वधू रूपेणैवागता बाल्येपि तव निर्देयत्वज्ञानेन तथारूपेण प्रविष्टा । तादृश्य-
 पि महाक्रूरतवाग्नेरव्यैव जातेति ज्ञापनाय कप्रत्ययांतं तन्नामोक्तं । एवं बाल्येपि तव निर्देयत्वभा-
 वः । इदानीं तु त्वं समर्थः बयमबलाः बलरहिताः तर्हि अस्मत्कबलकरणं न चित्रमिति भावः । एवम-
 तिदुःखेन मूर्छां प्रापिते तव तूष्णीं स्थितेति गीतमुपसंहरति । श्रीजयदेवेति । हे विबुधाः समस्ताप-
 चारज्ञानवत्यः सम्यक् श्रीजयदेवमणितं रति वंचिताया खंडितयुवतिः राघातस्या विलापं शृणु-
 तश्रुत्वा तदुपचारं कुरुतेति भावः । कीदृश विलापं । सुधामधुरं सुधातोपि मधुरं प्रियस्येत्यर्थः । पुनः

कीदृशं। विबुधालयतोदुरापं स्वर्गब्रह्मलोकवैकुण्ठस्थानामपिदुरापं। दुः प्राप्यं। यस्य विलापस्यै
वंदुर्लभतासुधातोपिमधुरत्वं तस्याः प्रियवचनानां तथापि किं वाच्यमितिभावः। अथवा
हे विबुधाः श्रातारः शृणुत। ननु विलापश्रवणे किमर्थं प्रेरणामिति चेत् तत्स्वरूपं निरूपयति वि
शेषणेन। सुधामधुरं विबुधालयतोपिदुरापमिति। तेन कर्मज्ञानविहितशक्तिभिर्दुः प्राप्यमि
त्युक्तं। एतेन विलापस्य रसामकत्वं ज्ञापितं। अतः परंपुनर्बहिः संबेदेनेसत्युपात्मैपिनिर
पक्षजातित्याह। पद्येन। तदेवमिति। हे कितवधूर्त्ततवेदं इति मिति क्रोधेन प्रत्यक्षमंगुल्यानि
दृष्टिं हृदयं पश्यंत्याः कीदृशं तत् प्रियायाः पादात् लङ्गेन छुरितं अत एवारुणछायं च तत्
हृदयं चेति समस्तं पदं तादृशं बहिः प्रसरन् अनुरागो यत्र मां दृशयितुमेव तथा कृतं तादृशं पश्यंत्याः
मम अद्य प्रख्यातः प्रणयभ्रर आवयोः प्रणयभ्ररः सर्वाधिक्येन सर्वत्र प्रसिद्धः। तादृशरथाद्यभंगोजा
त इति तेन कृत्वा इहानीं तदालोकरत्नवदृशिनं लज्जां जनयति। मम तव दृशिनैकज्जाभवतीतिभावः।
एतादृशप्रणयभंगंकृतापुनः तद्वृक्षणानिपुरः कृत्यनिः शंककथं तिष्ठति मया तु प्रणयभंगे जाते तद
ग्रस्थातुं लज्जया न शक्यते अननकथं स्थीयत इति चित्रं। किंच। तादृश्यप्रणयस्य भंगोजात इति शोक
करणादपि लज्जां जनयति। यत् लज्जाकरणमेवेक्षितं तस्य तु नारत्येव मया किमर्थं शोकः कर्तव्य इ

तिचित्रं तस्यसंकोचश्चेत् शोकः पोषकः असंकोचे व्यर्थ इति लज्जामेव जनयतीति भावः । एवं
 कलेहेन महाशोकसागरे मज्जंती इति कर्तव्यता मूढे वस्तिता । तत्समये काचिन्सखीकुंजांतरेणैक
 स्मात्पतिवतीत्याह । अंतमोहनेति । कंसरिपोर्वंशीरवः वः श्रयांसि व्यपोहयतु विशेषणप्राप
 यत्वित्यर्थः । कथं भूतो वंशीरवः कुरंगीदृशां अंतमोहनं श्रवणमात्रेण कुरंगीणां यथांतमोहनं रसा
 नुभवकरणं तथेतासां मपीति नावः । पुनः मौलिघूर्णनं अर्थरसानुभवेन तथासंपादनं । पुनः भेषज्यो
 रचनायां मिलनं दारपुष्पस्य विस्त्रसनं श्रवणमात्रेण देहाद्यनुसंधाभावादद्भ्य रचनायामेव विसंस
 नं भवतीति तथोक्तं । पुनस्तस्मात्कर्षणं रतघ्नानां मानवतीनां करषणं मानं त्याजयित्वा प्रियाधीनक
 त्रत्वं दृष्टोर्दर्षने दर्षणं । गानसमया लोकेन दृष्टेर्वाहर्षणं । एतावत्कार्यकरणे महामंत्रः सिद्धमंत्रः वि
 नैवसाधनं तत्क्षणमेव सर्वसंपाकः । ननु कामिनीनां स्वाभाविकतरलचित्तत्वात् तथासंपादनं किंचि
 त्रं । तत्राहा दृष्यदिति । दृष्यं तोये दानवाः बलिष्ठाः तैर्द्रियमानानां सर्वदा भयेन कंपमानानां दिविष
 दां दुर्वीरदुरवापदोऽश्रुकरः तेषां दानवभयजनितदुःखापदं विस्मारयित्वा रचरूपानं दानुभावकः
 दुर्वीरदुःखस्यपि विस्मारेण न महासामर्थ्ये द्योतिते । अथवा । गूढाभिसंधिना किंचिद्रहस्यं व्यंजय
 ति किंसत्र द्वेन मारकत्वाद्द्विरहावज्ञेयः तस्वरिपोः श्रीकृष्णस्य वंशीरवः वः श्रयांसि व्यपोहयतु

कीदृशः कुरंगीदृशां विरहशुजंगमदृशानामिति शेषः। कंसपदार्थानुरोधाद्वापितथावंगतव्यं। ता
दृशीनां तद्विषवेगेनांतमहिंनं मूर्च्छाभवति तेनांतःकरणानुसंधानाभावः सूचितः ततो मौलिघू
र्णनंतद्वरथायां भवतीति सकलैर्द्रियाणामनुसंधानं सूचितं। तादृग्दृशायां कर्णादिषु मिलनयो
मदारः तस्य विस्त्रंसनं भवतीति शरीराननुसंधानं प्रदर्शितं। पश्चान्तं भोजडीभावः अंतिमावस्था
सूचकः। तेषां सर्वेषां मारकघमणां विरेहपिसंभवात्तन्सांभ्यमुक्तं। तेषामाकर्षणे दूरीकरणे प्रिय
प्राकटत्वेन दृष्टिहर्षणे च महामंत्रः सिद्धमंत्रः। यथाशुजंगदंशो मंत्रवादिनामंत्रपठनेन ते दोषानि
राक्रियंते तथाऽनेनापि वंशीरवकूजनेनैते दोषानिरस्यंत इति भावः तासां तदाकर्णनेन तत्वनुसंधा
नात्तत्संकेतमग्नेन प्रियसंगमो भवतीति जीवनदातृत्वं सूचितं। अतएव तज्जायकदृष्टिहर्ष
णवदमुक्तं। दृष्टस्य दृष्टिर्विषया भवति तस्या हर्षत्वकथनात् प्रथमं मंत्रश्रवणेन दृष्टेरेवोन्मी
लनं जायते पश्चादन्येषां अनुसंधानं भवति। तथारवश्रवणेनापि दृष्टेरेवानुसंधानं पूर्वपश्चाद्
न्येषामिति सूचितं। पुनः कीदृशः दृष्ट्यन् योदानवः दुःखदत्वेन कामः कीडोपयोगिन्यो विरहिण्यः
तासां दुरवाराणां दुरवापदां अन्येन निवारयितुमशक्यत्वाद्दुर्वारपदं। तादृशानां मंत्रशः मंत्रशक इत्य
र्थः। तादृशारवश्रवणतत्संकेतागमेन प्रियसंगमेन तथा भवतीति भावः। एवं श्रीराधाविरहा

ति निराकरणोद्यतस्य श्रीकृष्णस्य संकेतितसंकेतागमनप्रस्तावनाकृता । अतः परं सर्गसमाप्तिः ॥ ॥
 इति श्रीगीतगोविंदटीकायां गूढार्थदीपिकायां विलक्षणलक्ष्मीपतिनामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥ ॥ ॥
 मया सर्वा विहाय केवलमेतदर्थमेवागतमित्यनुयाकिमुच्यत इति विलक्षणताविस्मया न्वितता श्रीकृष्ण
 सेतितयोक्तसर्गः । अतएव लक्ष्मीपदमुक्तं तादृशोपितया ॥ गत इति ज्ञापनाया एव भ्रमेण विषादविषयं
 तां वीक्ष्य जग्रे स्थितं श्रीकृष्णं च दृष्ट्वा काचिन्सखी श्रीराधां प्रतीवदति । तामन्मथेति । अथेत्युपांशुना
 तरं मन्मथेन खिन्नां खेदं प्रापितारतिरसेन भिन्नां विदीर्णं । अतएव विषादसंपन्नापश्चाद्नुचितितां ज
 न्यसंबंधजनितं हरिचरितयया । अतः कलहांतरिता जाता तादृशीं रहः एव ते उवाच । उक्तवती शुभं
 शीरगे यतिताले । माघवे माकुरु मानिनि मानमय इति । हे मानिनि अथे इति हितेन संबोधनं । त्वं मानं मा
 कुरु । येतोयं माघवं मालक्ष्मीरूपात्वमेव तस्याधवः त्वदेकप्रिय इत्यर्थः । तादृशो मानेनोचितः । अ
 थवा । बहुप्रियोपि त्वदेकजीवन इति सर्वा विहाय त्वदर्थमागत इति सनकत्व इति भावः । अथवा । गाढमा
 नेन बहुप्रियत्वात्कदाचिदन्यत्र गच्छेत्तदा सर्वं विफलं भविष्यतीत्याशयेनापि माघवे मानं माकवित्युक्तं । ॥६२॥
 अथवा । अय इति माघवविशेषणं तदाऽयं शुभ्रावह रूपत्वमेतावदावनायां कल्पयित्वा शोषारोपेक
 करोपि ननु तस्मिन्कश्चिन्नदोषोऽस्तीति ज्ञापितं । मनाकरणे हेतुमाहा हसि रति । हे सखि मद्युसंबंधिपत्वेन

वहति सुतीति शेषः। अथवा। भवनस्यैव विशेषणं। तादृशसमये चेद्भवने स्वयं हरि रभिसरति तदा
किमपरमधिकसुखं। अतः परमधिकसुखं किमस्तीति त्वमेव विचारया। अन्यसमयेपियं वि
नास्था तु मशक्ति किंपुनर्वसंते तत्रापि त्रिविद्यपवने- तत्रपुनः खैरं प्रियश्चेत्तदा गच्छति तदामान
करणे कारीतिरिति इदानीं वाञ्छितसमय इति सन कर्तव्य इति भावः। भुवन इति पाठे त्रैलोक्ये कि
मपरमधिकसुखमित्यर्थः। किंच। इदानीं फलभोगकाल इत्याह। लालफलाद्पीति। तालफलाद्पि गुरु
कुचकलशं किमु विफलीकुरेष फलं तु भोग्यमेव मानेन तस्य विफलीकरणे नोचितं। ननु एवं कठोरत्वस्य
शास्यत्वं भविष्यति तत्राह। अतिरससमिति। अत्यंतरसरहितं। कठोरत्वेपिरस्यैवानुभावकमिति भा
वः। तादृशं कुचकलशं किं विफलीकुरुषे प्रियकरस्य शीविना तस्य विफलत्वं मेव। इदं फलं तद्भोग्यमेवेति क
रुण्डणं विना न भोगः कर्तुं शक्यत इति विफलत्वमुक्तं। कुचयोः फलत्वं कलशरूपत्वं चात्रोक्तं प्रियमिल
ने शकुं नार्थमुभयमध्येपेक्षितमित्युभयरूपत्वं निरूपितं। अनेन विद्यात्राप्येतदर्थमेवोभयरूपत्वं रचि
तं त्वं किमेतत्त्विः फलं कुरुष इति भावोपि व्यंजितः। किंच। विफलीकरणे सुखं द्विषादं माकुर्वित्याह। कि
मितीति। विफलासतीयत्वं रोदिषितं किं व्यर्थमेव। यदिदुःखतदा मानं माकुरु। किमेवंकरणे हास्यं कार
यसीत्याह। विहसतीति। तच्च त्वदीयेव युवतीसिमात्वां विहसति किमेवं विकलाजातेयं यतोनिः कारणं

॥६२॥

प्रियमुपालभते । तवसरव्योपिसकलाः चातुर्यकलासहिताः त्वं विफलेति स्वस्य महान् वेदः सूचितः । यु
 वतिपदेनान्योः स्थियः सपत्न्यावाज्ञेयाः । ननुपालभने हेतुर्देश्यतइति चेन्नेत्याह । कतीति । कतिवारमे
 कवारमिदं कथितमपितु कथितमेव तदप्यनुपदमिदानीमेव शीघ्रं कथितं । तत्किमित्याकांक्षायामाह ।
 मापरिहरेति । अतिशय रुचिरमिति निदिषित्वा दुपालभने हेतुभाव उक्तः । तादृशीमिति मनोहरं हरिं पापीरह
 रिमाह्यजेत्यर्थः । अत्यंतमपूर्वतरपरमकाष्ठापन्नसौंदर्ययुक्तं वस्तु हस्तगतं चेत्कश्चित्परिहरति । तत्त्व
 याकृतमिति तवैव दोषनतु प्रियस्य सतु सर्वाविहायत्वामेवागतइति । तवपरिहारेऽन्यत्रगमनेपितस्य
 न दोषः । यतोयं हरिः सर्वदुःखहर्ता सर्वासांतदूरीकर्तव्यमेवेति भावः । अतः परमपियद्वचनं मानयेत्याह ।
 सजलनलिनदलेति । सजलपदेन तत्कालावचितत्वं ज्ञापितं तादृशैर्नलिनदलेः स्वहस्तेनैव विरचिते श
 यने स्थितमिति शेषस्तेन त्वन्मार्गमेव लोकयं स्तिष्ठतीति सूचितं । तादृशं हरिं त्वमेव लोकय । परमसौंदर्य
 निष्ठानं दृष्ट्वा नयनसफल्यः किंवृथा माननेति भावः क्वचिन्मृदुनलिनोदलशीतलुशयनइति पाठः एवं क
 थनेषि खेदमेव दृष्ट्वा पुनर्वदति । जनयसीति । मनसि गुरुखेदं किमित्तिजनयसित्वं वृथाशंकर्या खेदमु
 त्पादयसि खेदे हेतुना रस्येव तिजनयसीत्युक्तं । ततोममवचनं शृणु । कीदृशं वचनं । अनीहितप्रेदमिति
 नईहितः प्रेदः उभयोश्चितप्रेदः प्रीतिप्रेदो वा येन तादृशं मया द्वचनं उच्यते मुहुर्मुहुस्तद्युवयोर्यथा म
 नोभंगः प्रेमभंगो वा न भवेत्तदर्थमिति मद्द्वचने कृतयुवयोः प्रीतिः स्थास्यति नो च द्वादमानेनेदानीं प्रीति

॥६२॥

भ्रंशाभविष्यतीतिभावः। किंचमयैवदृशंभेदरहितउच्यतेअन्यस्यावचनमेवंभूतंसर्वथाभेदानुत्यांस्कंन
भविष्यति किंतुभेदेऽप्यदकोभवेतिवचनविशेषणेनव्यज्यतेअतोमद्वचनंमाननीयमित्याह॥ ॥हरिरि
तिहरिःउपयातुतवसमीपेआयातुआगमनानंतरंहरित्वस्वभावात्तद्दहनमाधुर्यविलोकनेनदुःखस्व
यमेवगमिष्यतीतिसखीहृदयं। आगतःपुनर्मधुरंबहुबदतु। तद्वचनामृतेपीततद्रसाद्याहासुनस्त
एवगमिष्यतीतिभावः। किंच। व्यर्थहृदयंविधुरंकरोषितक्लिमिति-प्रयोजनंविनोभयोरपिहृदयंतथा
जातंतंविनातवत्वांविनातस्येत्यर्थः। एवंसखीवचनंश्रुत्वाजहंगीकारेणैवतूष्णींस्थितेतिगीतमुपसंह
रति। श्रीजयदेवेति। श्रीजयदेवस्येदंभणितंअतिललितंश्रवणेमनोहरंपुनर्हरिःचरितंआचरितंयेनतादृशं
रसिकजनंभगवद्भावसहितंजनंसुखयतु। एतद्वचनेनातस्तद्भावोदयेतदनुभवसुखंप्रापयत्वितिभा
वःएवंसतिभावांतरमपिसूच्यते। तदाह। अतिललितसखीवचनश्रवणेनरसिकजनंमानशोथव्यात्सर
सहृदयांराधांसुखतुयतोहरिचरितंइश्चरितंकीलारूपंयत्रतादृशमित्यापिध्वनितं। ततःसखीजनेदयिता
कारणाद्याद्यतेसति किंचिस्मितंकृत्वासफ्टकुटिबंधंनिषेधसुखींप्रतिपुनःसखीवदति। सिग्धेयत्पुरुषेति
हेविपरीतकारिणि- तवतद्वक्तं-यद्वीखंडस्यचर्चाआलेपःविषंशीतांशुःतपनःहिमंहुतबहःक्रीडामुद
पूर्वभनुभूतास्ताएवेदानींयातनारूपजाताःयतस्त्वंविपरीतंकरोषिततस्तवापि विपरीतंभवतिसुखदाज
पिदुःखजाताइतिभावः। तदेवविपरीतकारीत्वा माह। सिग्धेप्रियेत्वंपुरुषाक्रसितादृशेकूरत्वंनोचितंपुनः

प्रणमति तस्मिन् त्वस्तस्त्रासिबोविनयं करोति तत्र स्तस्त्रानशोभा करोति तथा त्वमेव । यच्च पुनः रागिणि अनु
 रागवति तस्मिन् त्वंद्वेषस्थासि सचत्वयि अनुरागं प्रकटयति त्वंद्वेषं प्रकटी करोषि । सचत्वयि संमुखः त्वं मुखो
 भवसि इति संबन्धो युक्तमेव । तव विपरीते कृते सर्वविपरीतमेव । भवतीति भावः । किंच विपरीतपदव्यंजितमर्थ
 माह विपरीतकरणं नुरतिसमये युक्तं तदभावे अयुक्तमेवेति ज्ञापनाय तत्सामयिकं विपरीतत्वमुच्येतेसि
 ग्धे प्रिये त्वं पुरुषा भवस्मि विपरीते परमशौर्ये रतिसमरे क्रौर्ये मु चितमिति तथा पुनः प्रणमति शयनस्थि
 ते अथवा दैन्येन चाटुकुर्वीति तस्मिन् त्वं स्तस्त्रासि प्रगल्भतथारतिकारिणासीति तथोक्तं । पुनरागिणिरति
 समरशौर्ये रागवति प्रिये द्वेषस्थासि तज्जया कांक्षा सहितासि पुनस्तस्मिन् मुस्वेत्वं विमुखतां यातासि
 कामजयानंतरं लज्जया विमुखत्वमेव प्राप्नोषीति तथा त्वमुक्तं । एतत्सर्वं प्राव्यर्थत्वेन यद्यपि निरूपितं त
 थापि वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति वर्तमानप्रयोगेनोक्तमिति भावः । एवं कथनेन रविपरीतं कर्तव्यं
 नेदानो मेवं विपरीतमिति सर्वोहादिव्यंजितं । ततः सर्वा संकेते नडिरे मागच्छंतं दृष्ट्वा कुंजांतरेण सस्यः पठि
 तवत्य इत्याह । सांज्ञानेति श्रीगोविंदपदारविंदं अशुभस्कंदाय वदामह इति संबन्धः । कीदृशं तत् सांज्ञानं
 दायः पुरंदरः गोविंदाभिषेकेण तत्प्रसादेन चांगदस्य सांद्रत्वं जातमिति तथाक्तं । तदादिभिर्दिविषद्वंदैः मु
 कुटं द्रनीलमणिभिः कृत्वा संदृशितः इदिरात्रमरायत्रतादृशं तत्र हेतुमज्ञं विशेषणमाह । अमंदाहरादिति ।

अमंदादरादानमैमानभंगानंतरमाहात्म्यज्ञानेजातेआदेरणमनंतरप्रसादेनविनामभवतीतितदु
त्तयाभगवत्प्रसादोपिसूचितः। तेननभनेकृतेमुकुटस्थितेद्रनीलमणिसेबंधेनभ्रमश्रीसहितंतद्विशि
तं। पुनःकीदृशंस्वच्छंदंयथास्यात्तथाअभिषेकेपूर्वेजार्थमंगप्रक्षालनेव। अथवातत्रैवमकरंदवस्तु
रंयथास्यात्तथागलंतीयामंदाकिनीतयामेदुरंधनंतादृशंबंदाभट्टइतिभावः। अत्रकिंचिद्वांतरम
पिव्यज्यते। दिविषत्पदनक्रीडायामपितिष्ठंतीत्यंतरंगसख्यो निरूपिताः। पुरंदरः आदिपदेनब्रह्मरुद्राव
पिउक्तौतेनसात्विकराजसतामसगुणरूपसामदामभेदेनमानविदारिकाइतिपुरंदरपदेनसूचितं। अत्रपि त
यानभनेनसांद्रानंदताप्युक्ताआदेरोपितत्तएवभनेतादृशैःसखीवैदेःतथाकृतं। तासामानभनेमुक्ताहारादिपत
नान्मकरंदरूपमंदाकिनीमेदुरभित्युक्तं। रसात्मकविलोचनेनविंदतिमिलतिअस्मानुत्तानातिचेतिगोविंदस्तस्य
पदारविंदंतापहारकत्वेनविरहजनिताशुभस्कंदायबंदामहे। अतःपरमस्मृत्ताभित्याः। अस्माकमप्यशुभनिवृत्ति
जातेतिरसात्मकभावेनभनेकृतमिति व्यंजितं। एवंश्रीकृष्णागमनप्रस्तावनाकुला॥ इतिश्रीगीतगोविंदटीका
यांगूढार्थदीपिकायांमंदमुकुंदोनामनवमः सर्गः॥ ६॥ अत्रमोक्षदानापीतिकर्तव्यतायांमंदः अलसो जातइति
संगतिशात्वमुक्तं। अतःपरंश्रीकृष्णः स्वयमागत्यविनयेनमानंनिराकृत्यनापंदूरीकृतवानित्याह। अत्रांतरइ
ति-एतस्मिन्ननेरदिनांतैराधामुपेत्यसत्रीउंहरिहरिहतादरतयेत्युक्तापराधेनलज्जासहितंयथास्यात्तथा

प्रियावलोकनेन सानंदं गद्गदं पदं यस्मिन् एवं यथा तथा हरिः इति वक्ष्यमाण उवाच । कीदृशीं मसृणः चिक्रुणः गाढः
 निराकर्णा यो ग्यो यो रोषस्तस्य वशाद् सीमनि श्वासः मुखे यस्यास्ता दृशीं सुमुखी रोषवशाद् कथनेन सखी कथि
 तं न मनसि घृतमिति सूचितं । असीमनिः श्वासकथनेन क्रोधोवेशेन तादृशं मुखं सखीभिः दृष्टमप्यसह्यमिति
 ज्ञापितं । शोभनमुखकथनेन बहिः क्रोधरंतमनोतिवृत्तइति ज्ञानं भवति । कथं भूतां इति सखी वदनां । ईक्षितं स
 खी वदनं यथा गतद्युष्माकमेव कार्यं यद्ब्रुवति प्रिये रणगतमिति सखीषु क्रोधहर्षसंयुक्तादृष्टिः कुतैतितथोक्तं । वदन
 मिति पोठक्रिया विशिषणं ते सखीसंमत्यावचनमुक्तवानइति व्यंजितं । सखी उमिति ईक्षितसखी वदनामित्यत्रा
 पियोजनीयं । तेन भर्तुरलोकते लज्जामभिनीय सखी वदनमीक्षितवतीति सूचितं । तेन च स्मितमपि सूच्य
 ते मुखे अतएव शोभनमुखत्वमपि ज्ञातमिति सुमुखीमित्युक्तं दिनांत इति रात्रिमारभ्य तावत्पर्यन्तमपि
 यदा मानं नात्यजत्तदा स्वयमेवागमदित्युक्तं । तं देवगीतेन वर्णयति । वराडो रागेण । अष्टताले । प्रियचारुशी
 ले मुंचमपि मानमनिदानमिति । हे प्रियत्वं सदा मम प्रिये वनतु कदाप्यन्यथापि । तत्र हेतुः चारुशीलइति ।
 चारुमनोहरं शीलौ स्वभावाद्यस्याः । अनेन यदेवत्वं करोषि तत्स्वभावतावरमणीयमिति सर्वदा प्रियत्वमेव
 तिभावः । एतेन तव मानदशापि मनोहरापूर्वाक्तवचनान्यपितादृशान्येवः परं मिलनाभावजनितस्वेदे
 नोभयोरप्यस्वार्थं तिष्ठतीति मानः समीचीनो न भवतीति त्यागमाह । मुंचेति । मयि मानं मुंच । मयीतिकथ

ननस्त्रिग्ययत्पुरुषासीतिश्लोकेक्तधर्मवत्वसूचितं। तातादृशमानोनोचितइतिभावः। तत्राप्यनिदानंनिःकारणं
 ममात्रेणसर्वकृतमित्यर्थः। अथवाप्रियेचारुशीलइतिमयीत्यस्यैवविशेषणं। तेनस्वस्मिन्नपितादृग्धर्मवत्त्वात्
 दृशमानोनोचितइतिसूचितं। किंच। त्वंममप्रियाहमपितवप्रियेभवति। ननिवारयतिचेह्यित्वंगठेदिसर्वथा
 ननिवारयतीत्येवत्तत्पुनर्यथा ममेहानीतथान्यदेत्याहसयदीति। सयदितत्कालमिदानीनित्यर्थः। मदनानलो
 ममानसंहरति। तर्हि किंकर्तव्यंतत्राह। देहिमुखकमलमधुपानमिति। अस्यश्यामकमिवेतितद्रसंदेह। एवंभू
 तस्योषधदानमेवोचितंनत्वदानमितिभावः। नन्वहंनदास्यामित्वयेवकर्तव्यंतत्राह। वदसीति। मयित्वयाऽ
 पराधारोपःकृतइतिसापराधत्वप्रयात्स्वृतस्तत्कर्तुमशक्यंयतोहत्वदधीन। अतरत्वंयदि किंचिदपिवदसित
 दाकिंवावदिष्यतीतिप्रयजनितंतिमिरंमोहरूपंअतिघोरमहाकंपादिधर्मसहितंभवति। तादृशमपितवदंत
 रुचिकौमुदीहरति। सास्मितरूपेति। स्मितावलोकनेतवानुरागज्ञानेनप्रयंनिवर्त्तते। रागोभयप्रतिषेधइतिप्र
 यंनिवर्त्तते। तथापिस्वतःकृतिःकर्तुमशक्ये। अतःप्रार्थ्यते। किंचत्बदनचंद्रमा। अपिस्फुरतयोऽधरसीध्रुव
 वचनोद्विरेणतथाभूतोयोऽधरसीध्रुःतदर्थंममलोचनचकोरंरोचयतितत्पानार्थमुत्कंठाकुलंकरोतीत्यर्थः।
 यद्यपिवदनचंद्रस्यावलोकनेलोचनयोःपानंजायताएवतथाप्यधरसीध्रुवेरोचयतीतिपदकथनेनवदनचं
 द्रकर्तृकमेवपानंतयोरीप्सिततममितिद्वितीयांतत्वेनव्यंजितंभवति। अतस्त्वत्कृतिरेवप्रार्थ्यते। ननुत्वम
 पराधीतुष्यंनकिंचिद्देयमस्तीतिचेत्तत्राह। सत्यमेवासीति। यदित्वंसत्यमेवापराधंप्रियमत्वाकोपिन्यासित

व

॥६५॥

दाखरनखरशरश्चातरूपदंडोदीह। अपराधस्य दंडउचितः। सोगी क्रियते अन्यच्च घटयेति। भुजबंधनं घटय-द्वेष्य
 स्य भुजबंधनं क्रियता एवेति तत्करु- किंच हे सुदति- शोभनादंताय स्याः सेति रद्वंडनमपि जनय- अतिक्रो
 धेन तथा भवति अथवा येन वातवसुखं जातं भवति तदेवरचय मत्या सर्वमगी कुर्विति प्रार्थ्यते- नन्वेवं किमिति
 दैन्यं कुरुषेव द्वारस्तव संतोति चेत्तत्राह ॥ त्वमसीति ॥ ॥ यद्यपि संतिवद्व्यस्तथापि जीवनं त्वमेवासियतो मथिता
 सां समाजस्ये जीवनं त्वय्येवति वृतीति भावः। अन्यथे दानी नव कोपे जीवनं वै क्वचन स्यात्। अतस्त्वमेव जी
 वनमिति भावः। न केवलं जीवनं मात्रं किंतु समांगातां भूषणमपि त्वमेवासि त्वद्व्यतिरेकभूषणादिकमपि न रोच
 तइति। ननु तव भूषणरूपा बद्ध्यो न तु अहमेवेति चेत्तत्राह। त्वमसि मम भवजलधिरत्नमिति। मत्संबधि
 ति भवजलधौ लीलासृष्टेरूपसमुद्ररत्नं अनर्घ्यं माणिक्यं त्वमेवासि- मध्यनायक माणिरिव शिरोभूषण
 मणिरिव वा अतः सततं से देवतत्रापीह समये भवती मपितस्य जीवनस्य भूषणस्य वा अनुरोधिनीनां भव
 तु जीवनानुरोधकत्री भवतु पूर्वमुखे कमलरसपानदानेन जीवने देहि नो च त्वय्येव प्रविशति। तत आदि
 गनादि दामेन सर्वो भूषणरूपा भावः पश्चाद्भवजलधिरत्नं भवेति- तत्तु सर्वोपरि चिराजमानमिति त्वमपि वि
 परीतरसे तथा भवेति भावः सूचितः। एवं यथा त्वं भूषणकर्त्री भवसितदर्थं मम हृदयमति यत्नं तिष्ठति- सर्वदेव
 त्वयत्नवदेव तिष्ठतीति भावः प्रयत्नं तु यथा मत्तः कश्चनापराद्या न भवेदिति। एवं सावधानत्वेतिः कारणं कोपो
 अथिनो चितइत्याह। नीलनलिना भमिति। इतद्विदानीं तव लोचनं नील नलिना भमपि कोकनदरूपं च्चा

॥६५॥

एतदिकोपेनारक्तं जातमिति। तदस्य कोपेन तादृशं लंनयुक्तं। यदि कुसुमशरबाणजनितो यो भावः अनु
रागरेतेन रंजितं करोषि चेत्तद्युक्तं। एतेन नेत्रयोः कोपधारणं न युक्तं किंतु कुसुमशरबाणजनितो भावः
वधारणो य इति सूचितं। अथवा। इदं कुसुमशरबाणो भवत्यतो लक्ष्यवेधे युक्त इति कदाश्च बाणेन नं मारयि
ष्यामिति मालक्षी कृत्य तादृशभावेन रंजयसि अनुरामयुक्तं करोषि उज्ज्वलयसोत्यर्थः। एतदनु रूपं कोपेन
तथाकरणमनुचितमिति भावः। अथवा अपराधिनमेनं मारयिष्यामीति कुसुमशरबाणभावेन कोपेन
पिमालक्षी कृत्य रंजयति तदा कृष्णां मां मेवरंजयसि कोपेनापि मयि दृष्टिकरणं ममानुरंजय मेवेत्येतदनु
रूपमित्युक्तं। एतेन कोपेनापि मयि दृष्टिकुर्विति सूचितं। किंच। इदं विद्यवचनश्रवणेनेषस्मितमुखी
दृष्टिचकारेति तदा प्रियः किमेतानि श्लेषणानि विपर्यस्तानि तानि यथास्थानं श्लेषितानि कुर्वित्याह। स्फुरति
तव कुचकुंभयोरूपीरमणिमंजरी मणीनां कांति छया प्रसंगिता सा मंजरी व प्रातीति तथोक्तं। तादृशी स्फुरतु
तत्र स्फुरती तव हृदयदेशं रंजयतु तथा शोभयारंजितं भवत्वित्यर्थः। अन्यच्च। रश्नापि तव घनजघनमंडले
रसतु मधुरं कुजतु प्रयोजनं मन्मथनिदेशं घोषयतु मन्मथज्ञां घोषयतु युद्धार्थे सज्जी भवतेति तवा
मानि प्रतिबदत्विति भावः। एतेन कुंभयोरूपीरमंजरी मजोपरि घृतापताके रवारश्नात्तु हीपकवादित्रं म
न्मथो राजा तदा जया युद्धं कर्तव्यमिति सूचितं। अत्रान्यदपि व्यंजितमुच्यते। कुचकुंभयोरूपीरमणिमंजरी
रूपः सन् स्वस्वरूपमेव तत्र स्फुरतु तेन तव हृदयदेशोऽप्यनुरक्तो भवत्विति। अग्रे स्पष्टमेव। किंच। अन्यत्स

वेतिष्टतुतवदासीनांयत्कार्यतदर्थमपिभामाज्ञापयेत्याह ॥ ॥ स्थलकमलगंजनमिति ॥ ॥ हेमसृणवा
 णिमसृणासस्त्रेहावाणीयस्यावदेतिसूचितं । किंतदित्याकांक्षायामाह । तवचरणद्वयं सरसं लसनं अलंकरं
 गोयस्मिन् तादृशं करवाणि इदानीं पदपल्लवेन निरुद्धं वर्तत इति दास्यात्कत्तव्यं अतः सेवकत्वेन मामे
 वापज्ञायत्तत्करण इति भावः । चरणस्य शोभात्रेण करसंबन्धजनितसालिकादिभावाविभावात्मानघर्माः स्वतए
 वनिवर्तिष्यंत इति हृदयं । अग्रिमघर्ममाह विशेषणैः । स्थलकमलस्य गंजनं अलक्तकरचना नंतरं संकेतस्थल
 गमने तस्य गंजनं भवति तथा शोभत इत्यर्थः । पुनर्मम हृदयस्य रंजनं रंजकं संबन्धविशेषणवाचाश्रयं तरेतथेह
 र्थः । अतएव रतिसमये परमशोभां प्राप्स्यतीति लकरणोत्कंठोत्तरुत्तानिरूपिता । किंच । अन्यदपि किंचि
 त्प्राथ्यते । याचकप्राथितं महतोदयं भवति तत्राप्युदारस्येत्याह । स्मरगरलखंडनमिति । त्वं मम शिरशिष्य
 दपल्लवं देहिदानं कुरु । कोदृशमुदारं । परमदातृत्वगुणसहितं एतेन पदपल्लवस्तदानोन्मुखत्वात् त्वमेव
 लुब्धाभवसितदनुरोधं करोषितन्नोचितमिति भावः । किंच । पदपल्लवस्तमत्करस्य शोत्सुकः । अग्रप्रसर
 णिवास्ति त्वं मुखेन निषेधं करोषितन्नोचितं । एतेन मानः शिथिलं जात इति सूचितं । ननु किमे तावद्वेनया
 चना क्रियते तत्राह विशेषणं । स्मरगरलखंडनमिति । स्मरगरलस्य खंडनकारक इदमेव तितथा प्राथ्यते । ए
 वं सति हृदयया यथा पल्लवादिना मंत्रं पठित्वा विषमुत्तार्यते तथा नूपुरादिरणितसहितत्पदपल्लवं शिरसि
 घृत्वा एतद्विषमुत्तारणीयमिति भावः । किंच । मम शिरसि मंडनरूपमपीदमेव । मंडनार्थं पल्लवं शिरसि घृ

यते तथा स्यापि पल्लव रूपत्वेन धारणेन त्वदीयस्य मम परमसौभाग्यं भविष्यतीति भावः। शिरोमंडनं तु सौभाग्यं
द्योतकमिति तथोक्तं। अन्योपि हेतु धारणे। ज्वलतीति। मयि दारुणमदनकदनानलः ज्वलति स्वयं ज्वलन्
मां ज्वालयति। पदपल्लवोरस्तात्मक इति तस्य धारणे तदनलशांतिर्भविष्यतीति भावः। किंच। वनमालः पल्लु
वेनैव शांतिः क्रियत इति। अतएव वनानलद्योतकं कदनपदमुक्तं। अरुण इति पोठे तापकत्वादारुणः सूर्यः
तदा पल्लवेन छाया भवतीति नेतापशांतिरुचिता। किंच। मदनलभयात्तव पदशरणं गतस्य भेतस्य पल्लवस्य
ययारक्षाकर्तव्येत्यपि सूचितं। अतएवाग्रे वदति। हरलुक्तदुपहित विकारमिति। तेन उपहितो यो विकार
स्तं हरतु। तस्य हरणं तत् छायायैव भवतीति तथा प्रार्थ्यते। एतेन परमदैन्यं सूचितं। एवं दैन्यं दृष्ट्वा चारुशील
तया कोमलजातेति गीतमुपसंहरति। इति चटुलचाटुपटुचारुमुखैरिण इति। मुखैरिणः रसप्रतिबंधक
मानविवारकस्य राधिकामधिकृत्य यद्वचनं जातं तदिति एतावदित्यर्थः। इति प्रकारं कंवा। तर्कादृशं च
टुलं लावण्यसहितं सरसं चाटुप्रियं पटुसमर्थं अन्ये न दूषयितुं न शक्यं चारुमनोहरं श्रवणं मात्रेण सर्वेद्रि
याणां स्वस्मिन्नासक्तिजनकं। एतेने तादृशवचनामृतप्रवेशेन द्रवीभूतांतःकरणदेहप्राणेंद्रियाजाते
तिसूचितं। तादृशं तज्जयतीति संबधः तदेव पुनः प्रभावतीरमणो योजयेदेव कविस्तद्भारत्याभणितं।
अथवा यदि भातिसर्वदाचरणाविदमाश्रित्यतिष्ठतीति प्रमालक्ष्मीतद्वृत्तीराधातस्यारमणः यथैव त

न्मनो नुरंजनं भवति । तथैव रमणकर्त्ता श्री कृष्णः सा एव जयदेवकविः तत्कृतिकरणे स्वयमेव तदंतस्मि
 तो ज्ञातस्तदा विशेषात् तस्य या भारतो रसात्मिका वाणी तथा प्रणितं । एतेन साक्षाद्भी कृष्णेनैव तद्गणितं न
 तु जयदेवेन तिसूचितं । अन्यथा साक्षात्प्रभुविषये एवं निरूपणे जीवस्य काशक्तिरतिष्ठरूपत्वात् । किंच
 जीवस्य ज्ञानेपि वाणी कथं निःकर्तुं समर्था भवतीति । तादृशं अतिशान्तं परमानंदरूपः रसात्मकस्य प्रभो
 रोद्ग्रूपमेव परमानंदजनकमिति सर्वमनवद्यं । अन्यथा रसात्मकनैव न स्यादिति भावः । अतः परमानंदस्य
 क्तेऽपि इतरसंबन्धगोचरत्वादेन सहसंगनकारिष्यामीत्याग्रहवंती प्रत्याह । परिहरेति हि प्रणयिनिमयी
 त्यस्यैव विशेषणं वा । कृतरातं कोप्रययेन तादृशमपि अन्यत्र गतइति शंका परिहरत्येति भावः । यतो
 हे सर्वदा त्वत्तः सप्रय एव तिसामि अतो न्यत्र गमनसंभावनेवने तिसूचितं । किंच । अन्यत्र गमनासंभवे
 ऽन्योपि हेतुः प्रणयिनीत्युक्तः तेनेषदपि त्वत्कोपे त्वमसि मम जीवनमित्युक्त्या जीवनान्यथावस्थासंभ
 वात्कुतो गमनं संभवतीति सर्वथा शंका न कर्त्तव्येति निरूपितं । वासनापिन रक्षणायैति क्रियायां परी
 त्युपसर्गोक्तः । किंच । सर्वथा शंका प्रावे अत्यामप्युपपत्तिमाह । त्वयेति । घनोस्तनो जघने च यस्यास्ताह ॥६७॥
 इत्यात्वया आक्रांते स्वांते मच्चित्ते औदौ स्वांतमेवा तिसूक्ष्मं तच्च घनस्तनजघनया त्वया क्रान्तं अतएव तस्मि
 न्परानवकासि निसति अन्यप्रवेशावकाशाभावयुक्ते सति चित्तनोरन्यः ममांतरं नकोपि विशति । यस्य

तनुस्तादृशः कोपिनविशति। वितनुत्वात्तस्य प्रवेशः। अतएव सधन्यो जातः यत्र तव वासस्तत्रैव तस्येति धन्य
त्वं तस्योक्तं। अतनु प्रवेशेन तत्कृतपीडापिसूचिता। अतो हे प्रणयिनि तद्युक्ते मयि कृतपरिरंकारभेवि
द्येयतां विधेहि। मया यरीरंकारं प्रः क्रियते त्वयापि विनयेन क्रियतामिति भावः। सत्यस्य ते। परीरंकारं प्र
इति विशेषणं। मयि विधेयतां विधेहि इति संबन्धः। एवमुक्ते सप्तकुटिबंधं संकुचन्नासापुटं स्फुरद्दधर
दंशोत्तरलिनवदंकेच्छसद्रसप्रसंभ्रमाकुलसजितविलोचनांतबाणं यथास्यात्तथा विलोकयंतो प्र
त्याह। मुग्ध इति हे मुग्ध सुंदरि ममैतदपि परममनाहरं प्राप्तीति मयि निर्दयं यथाभवति तथा दंत
दंशं विधेहिः यथेदानीमनुकरणं क्रियते एवंकरणे चेदाकाशोत्तदा तथैव विधेयं। किंच। अन्यान्यपि
दार्बद्धिबंधनिविडस्तनपीडनानि विधेहि। अपराधिनः देये देउ सतानि क्रियता एव। एवंकरणे यथा
तव कोपप्रचंडता भवति संबोधनं। किंच। एवंकरणे चेत संतोषस्तदा तानि विधाय मुद् मुद् हः
प्राक्कहि। एवंकरणत्वमेव विधेहि नान्यः कश्चनेति ज्ञापितं। तत्पुनः शीघ्रं कुरु। अन्यथा त्वदीयमा
अन्यामारयतीत्याह। नपंचबाणति। एते असवः पंचबाण एव चंडालो मिल्हः निर्दयकर्मकरणा
च्चंडालत्वमुक्तं तस्य काउदलनादन प्रयांतु। मागच्छतु। समारयतीति तद्दृष्टेन त्वदीयस्य प्राणानां
प्रयाणनोचितमिति भावः। आक्क हीति प्रयातीति पाठत्वमेव दंडं कुरु नोचे चंडालो मारयतीति प्रा

२६८॥

णाः प्रयातिततत्तनयुक्तमित्युक्तंभवति । किंच । त्वदीयस्यत्वत्कृतदंड एवोचितः न त्वन्यकृतपीडस्य
 पिस्तुचितं । एवं प्रियवचनश्रवणेनकुटिलक्रमं गाडंबरं कृत्वावलोकयती प्रत्याहु । त्रिशिमुखीति
 । चंद्रवत्तन्मुखदशीनेनशशिमुखीतिसंबोधनंकृतं । हे शशिमुखीतवेयंभंगुरावक्राभ्रयुवज
 नाः स्तरुणी जनाः तेषां मोहायकरालाक्रुराश्यामाकालरूपावासपीभुजंगीभाति । त्वंशशिमुखी
 तवमुखचंद्रामृतपानायचलंतीकालभुजंगीयंनतु फ्रः । यथाभुजंग्यादंशोमोहोभवतितथाकुटि
 लयाभ्रवोऽवलोकनेतरुणिनामपिनायिकाभावनिवृत्तिपूर्वकंनायकभावोत्पत्तौ तन्मिलनाभावज
 नितान्त्योमोहोमूढाजायतेपुनस्तरुणस्यमेतियुवजनमोहतिपदेनसूचिते । साभान्यतोयुवजनांमो
 हस्यवक्तुमनुचितत्वात्तथोक्तमितिभावः । तत्राप्यवलोकनमात्रेणमोहंस्तनोपि विशिष्टं ततोमोहनिवृ
 त्त्युपायमाह । तदुदितेति । तदुदितं यद्द्रयं त्वसंगाभावजनितविरहातिरूपेतस्यभजनाययूनांप्रत्येकं
 तत्तद्रावरूपाणां त्वदधरसीधुसुधेवसिद्धमंत्रः नान्यउपायइत्यर्थः । एतेनतासांमपिभावनायांयदित
 त्सुधासंबंधं तदातापश्यांत्यास्वभावस्फूर्तिर्भवति नोचेन्मोहेदंशोभवति एतत्तीहि मंदीयोमोह एतन्मंत्रेणवि
 नाकथं निवर्ततइति समंचोदयइतिव्यंजितं । अथवा । अत्रभातीतिवर्तमानप्रयोगेणैतत्समयेऽन्याव
 लोकराभावात् युवजनपदेनतादृग्धर्मयुक्ताः सरुवीजनाज्ञेयाः यद्यपिसरुवीनामेतदाकांक्षापिमनसि

॥६८॥

कर्तुमयोग्या तथापि तासामाकांक्षाकरोवमोहं कृत्वा संपादयतीति न तासां दोषः अग्रे पुनः त्वत्सुधैव
 सिद्धमंत्र इति। स्पष्टमेव। सुधारूपत्वाज्जीवयति। साधुरूपत्वात्सर्वविस्मारयति सर्वदा स्वस्मिन्नेव तृष्णा
 च जनयतीति भावः। एवमप्यनुत्तरे प्रार्थयति। व्ययतीति हेतुत्वित्त्वमपि दुःखेनातिक्षमा जातेति त
 था संबोधनं। अत इदं वृथा मौनं निराकरणमवचनमां व्यथयति उभयोः पीडाजनकत्वाद्नुचि
 मिति भावः। हेतुरुणि। तारुण्यजनितमधुरालापलावण्यवैदग्ध्यप्रागल्भ्यादिरमणीयत्वं मधुराला
 पैः पंचमं कौकिलस्वरं प्रपंचय। विस्तारय। दृष्टिभिश्च तापं विनोदयदूरीकुरु मुहुर्मुहुरवलोकनार्थं व
 हुवचनं। प्रतिक्षणं विलक्षणभावे। वीविलोकनाद्बहुत्वं। प्रतिक्षणं विलक्षणभावे वीविलोकनाद्बहुत्वं
 हुसुमुखिशोभनं मुखं यस्यास्तादृशिमयि विमुखीभावं तावद्बुमुचं। तावदितियावन्मम सुधादानेन
 जीवनं संपादयसि। इदानीं मौषधार्थं मागतं मानमुचं त्यागमाकुरु। हे मुग्धे अतिवाचस्त्रिगोहं न वप्रि
 यः स्वयं उपस्थितः अत्यंतं पीडाधिक्यज्ञापनाय स्वयंपदं। अतः परमपि चेत् मामुपेक्षसे तदा प्रिय
 पीडाविचाराभावात्प्रियत्वनिवृत्त्या मुग्धैव मूढैवेति ज्ञापनाय तथा संबोधनं। नमुचं सिचेत्परम
 सौंदर्यसुभगेवैत्यपि जापितं। एतावदुक्ते स्मितयुक्तमानेन दृष्टमिति तन्मुखमेव कामरूपत्वं
 वर्णयति। बंधूकद्युते बांधव इति। हे कुंदाभदंति स्नेहरूपत्वात्कामरूपत्वाच्च तथा संबोधनं हे प्रिये तव मुखं

॥६६॥

कामरूपमेवेत्यत्रेहेतुमाह। सतुपुष्यायुघस्तान्यपिपंचैवेतिगणयतिअथेतेऽधरोबंधकद्युतिबांध
 वइत्येकमायुधं। इदानीस्त्रिगघः गंडोपिमधुकछविरितिद्वितीयं। स्त्रिगघत्वेन पांडुत्वनिवृत्तिः सूचि
 ता। लोचनमपिनीलनलिनश्रीमोचनंजातमितितृतीयं। पूर्वतुकोकनदतुल्यत्वमुक्तंसांप्रतंत
 न्निवृत्त्यासर्वाणिसवस्वभावंप्राप्तानीतिसूचितं। पूर्वीविरहतायेनाधरेऽशोपजनितायांडुनास्थितातन्नि
 वृत्तिःबंधकद्युतिकथनेनोक्ता। गंडेरूक्षतास्थितासोद्युनास्त्रिगघःमधुकछविश्चोक्तं। लोचनमपि
 पूर्वकोकनदरूपेधारयतीत्युक्तंसांप्रतंनीलनलिनश्रीमोचनमितिसाभाविक्स्थितिरुक्ता। चकास्ते
 तिक्रियासर्वत्रयोज्या। किंच। नासाचतिलप्रसूनपदवीमन्वेतीतितुरीयंएतेननासायाजपिस्फुर
 णादिघर्माभावात्समतानिरूपिता। कुंदाप्रदंतीतिपंचमं। इतिहेतोःपंचबाणःकामःत्वन्मुखसेवत
 इतिस्फुटं। एतेनैतन्निखिलशोभादृष्टासोपिमुग्धोभूत्वाअत्रैवतिष्ठतीतिज्ञापितं। अताएवत्वन्मुखसे
 वयाविश्वमत्रयंसखीजनरूपंविजयतेत्वन्मुखदर्शनेनसर्वासांपुंभावस्यजातत्वात्कामातिजातेति
 भावःसखीनामप्येवंभावस्तदाभाजयतीतिकिमाश्चर्यं। त्वांजेतुंनशान्कोतीत्याश्चर्यं। अता
 वसेवांकरोति। किंच। सतुपुष्यायुघस्तान्यपिपंचैवेतिमांजेतुंनशास्तथापिजयतितत्प्रापय
 रत्वन्मुखसेवयैवेतिप्रायःपदमुक्तं। एवंमुखेसकामत्वयोतितं। चंडीतिसंबोधनंपूर्वघर्मस्मार

॥६६॥

क्त

कत्वेन परिहासकत्वेन। इदानीं सकामत्वेन सकलांगानि स्वभावानुरूपधर्माणि जातानि तितथावर्ण
यति। दृशाविति। हेतुनि पृथ्वीगतात्वं विबुधयौवनं विबुधानां संबन्धयौवनं वहसीति आश्चर्यं पृथिव्या
तदसंभवात्। अथ च विबुधाः रसज्ञास्त्रोक्तनिखिलधर्मज्ञातारः तत्संबन्धयौवनं रसज्ञास्त्रेयानिलक्ष
णान्युक्तानि तन्निखिललक्षणयुक्तं यद्यौवनं तद्वहसीति निरूपितं। तानिलक्षणा न्याह। दृशो तव
मदेन रसजिता लहनेन अलसे मदालसे स्तः। वदनं इंद्रुमत्यास्पदं। इंद्रोर्मतिः। अयमिंद्रोर्वोतिव
दनेन याद्रुमतिस्तस्या अस्पादं स्थानं वदना मिंद्रुममेव जनयतीति भावः। गतिश्च तव जनस्य ताव
कस्य मनोरमयतीति। विलासगमनं सूचितं। तवोरुद्धयं च विधुरं भविष्युतारं भायेन तादृशं। एते
न रसात्मकत्वं सौंदर्यं रति सुखदायकत्वं च द्योतितं। रतिश्च तव कलावती विविधबंधकलायुक्ता तव
श्रुवोचरुचिरात्रित्रेयालेखात्तद्रूपद्रव। एतेन सर्वं रसात्मकत्वं रसोद्दीपकं चेति निरूपितं। माने निवृत्ते
रसात्मकधर्माः प्रकटा जाता इति भावः। किंच। अतश्चिदर्थत्वादाश्चर्यं निरूपयति। तथाहि। पृथ्वीगता
विबुधयौवनं देवसंबन्धयौवनं वहसित्याहो आश्चर्यं। तत्राह। दृशो तव मदालसे। मदालसा
नाम्नी काचिदप्सरो विशेषा। तथा इंद्रुमती नाम्नी च काचिद्देवांगना। तथा मनोरमापि काचिनसै
वरं प्राप्सिद्धा। रतिरुक्तकामस्थबद्धः चित्रलेखा तु प्रसिद्धे वेति। एतेनैतादिव्यांगताः रूपेण सगव

स्ता अपि एकैकेन वांगेन जिता इति तवातिशयसौंदर्यद्योतितं । तादृशीत्वं मम प्रियेति स्वस्य धन्यत्वं
सूचितं । एवं प्रसन्नतयारसा विभक्तिजाते तदंतरे कुजांतरेण काचित्सर्वोच्छ्रितार्थं पठितवतीत्याह
प्रीतिवद् इति हे सख्यः हरिः सर्वदुःखहर्त्ता वः युष्माकमपि प्रीतितनुतींद्रं करोत्वित्यर्थः । तकिमित्यकां
क्षायामाह । कुवलयपीडनेति । यः कुवलयपीडेन गजेन सार्द्धं संभेदवान्सगतवान् । यथा सिंघुना सिंघु
रुद्धे लितः संगच्छेति तथा संगतवानित्यर्थः । कथं भूतनतेन । राधापीनपयोधरयोः स्मरणकृत्कुं
भौयस्य तादृशेन गतेन तत्पयोधरस्मरणेनैव तत्र संभेदं कृतवानिति सूचितं । तेन संभेदेन यस्मिन्
दुरौ तत्स्य श्रीजनिक सात्त्विकभावेन खिद्यति सति पुनः क्षणं मीलति सति अनावस्थां प्राप्य वति स
ति गतेन राधा विषयिणी श्रीकृष्ण प्रीतिरेव स्तुति सूचितं । पश्चाज्जा भ्रदवस्थायां क्षिप्तः दूरे निक्षि
प्तो द्विपोयेन तादृशे सति जितं जितमितिकं सस्य व्यामोहको लाहलभूत (कुवलयपीडे हते जित जि
तमितिको लाहलः कंसस्य व्यामोहकारको जात इति भावः । तादृशे हरि रघुनापि दुष्टनिवारणेनेष्टक
रोत्विति व्यंजितं । किंच । न्यदपि किंचित् सूचयति । तथाहि । कुवलयवत् आपीडः आसमंतात्पीडनं
यस्य अथवा तद्वद्यदापीड्यतेन सार्द्धं यथा गजेन कुवलयस्यापीडनं क्रियते तथा कुलेत्यर्थः
तादृशेन राधापीनपयोधररूपेण स्मरणकर्त्रापुर्वानुभूतस्येत्यर्थः । तादृशेन कुंभेन त्वकुच

कुम्भेनरणरतिसंगरेसंभेदवान्सूगतवान्। पुनःसंभेदक्षणेस्थितिसतिरसाविभावेनस्वेदयुक्ते
सतिक्षणंपुनःध्यानदशायानेत्रनिमीलतिसतिअथानंतरंक्षिप्तःद्विपोयेनविहारगजेद्रड्वली
लांकृतवतिसतितत्कृणात्कंसस्यमारकत्वेनतद्रूपस्यव्यामोहकोलाहलोभूत्। तत्कोदृशइत्यत्र
ह। जितंजितमितिअलंअलमि। एतेनकामोजितःसनमूर्धितोजातइतिभावः। तादृशोहरिःवःसस
जनानांप्रीतितनुतांतादृशसानुभवेनपरमसंतोषकरोत्वितिस्वामिनीसंगमलीलायाःकामजयस्वच
प्रस्थावनाकृता॥ ॥ इतिश्रीगीतगोविंदटीकायांगूढार्थदीपिकायांमुग्धमाधवेनामदशमस
र्गः॥१०॥ श्रीमत्प्राणप्रियाप्रसोदजातेनवीनमेवसौंदर्यजातमितिमुग्धत्वंलक्ष्मीपतेरपित
त्प्रासादेनसौंदर्यातिशयइतिज्ञापकमाधवपदं। अथसमानानंतरंकीडोपक्रमंसरवीप्रस्तव
यतीतिनिरूपिता। सुचिरमिति। सुचिरंबहुकालपर्यंतंअनुनयेनमृगाक्षींअन्यसंगत्रांकयात्वं
कितंनयनो। सहजसुभगत्वेनवातादृशीं। प्रीणयित्वाकृतःवेषःरत्युपरयेगिभावात्मकस
कलंशूषणादिशृंगारोयेनतादृशकेशवेअतिमृदुलसूक्ष्मवरोष्ठीषांतगतिकेशकृतसौंदर्ययो
तनार्थकेशवपदं। तादृशकुंजशय्यांगतवतिसति। इहापिदृष्टिमोषेप्रदोषेस्फुरतिरचिताःरुचि
राःमनोहराःप्रियस्यप्रियभावुकाःशूषाययातादृशीपुनःनिरवसादांमत्तःकालुष्यरहितांता
दृशींराघोजगदि। तदेवगीतेनवर्णयंती। मुग्धेप्रद्युमथनमनुगतमनुसरराधिकइति। इमुग्धे

॥७१॥

परममनोहरे मधुमथनं मधुनामदोनवगजेन्द्रइवरतिरणमथनं करोति । अथवा मधुः प्रतिपक्षः
कामः तं मन्नातीति कामजया द्यतमित्यर्थः । अथवा विविधश्लेषणश्लेषितत्वेन नवोक्तसदनेक
चित्रकुसुमशोभाशोभितं वसंतं स्वशोभयातिरस्करोतीति तथा । तादृशं मधुमथनं हेराधिकेत्
मनुसरासमधुमथनत्वमपिराधिकात्तदाराधनयोग्यारसरूपेत्यर्थः । कथंभूतं तं संप्रतिइदानीं
तवप्रसादानंतरं मंजुले अतिरमणीयेवंजुलसीमनिवेतसमागंकींउाकुंजेतत्रकेस्त्रिशयनं
अनुयातं प्रासंतादृशं ज्ञात्वात्वमप्यनुसरः अयमभिसारसमयइति । ननुखं किमेवं प्रेरय
सितत्राह । विरचितचाटुवचनरचनमिति । विरचिताचाटुवचनरचनायेन पूर्वत्वामेव बहुधा
क्तवानगच्छत्युनः मांप्रत्यपिदैन्येनोक्तागतइति । पुनः कीदृशं तवचरणेरचितप्रणिपातं । ए
वप्रणिपातंकृत्वासंप्रतिवंजुलकुंजेगतमितिसंकेतस्थलं पूर्वनिभूतसूचितं । एवंसंकेतस्थ
लंसूचयित्वातर्थगमनार्थमुद्दीपयतीत्याह । घनजघनेति हे घनजघनस्तनभारभेरे । निबिडजघ
नस्तनभारंभरतीति तथादरः ईषन्मंथरः यश्चरणयोर्विहारः विलासगमनंतत्तुपेहि । संकेतार्थं विला
सगमनंकुर्वितिभावः । ततस्तादृशं विलासगमनेन मुखरितः मणिमंजीरोयस्मिन्नेवंयथास्यात्तथा
मरालानानिकारंन्यक्कारंविद्यहि । पूर्वगतौमथंरत्वं विलासगमनार्थं । तत्रचदरत्वंशीघ्रगमनार्थंप्रणिमं

॥७१॥

जीरणितार्थयोक्तं मंजीराणामपि मुखरित्दूरादेव प्राणप्रियागमनज्ञापनार्थं तद्भ्रवणेन तदुक्तं
तरलस्य तत्सत्कारार्थं कपुरकारार्थं चोक्तं । किंच । मरालानां त्रह्वेति मधुरः गमनमपि तथा । खड्गमनमंजी
राणां कृणितेन तत्र च भवति लज्जिता भविष्यतीति भावः । किंच । इदानीं प्रियस्तव मंजीरानुकारित्वेन मराल
कृजनं शृण्वन् तदा गमनं प्रतीक्षते त्वद्भ्रमे साक्षान्मंजीरणित्त्वेन कृजनं कर्णकटुं भविष्यतीति त
थो न्यक्वरो जात एवेति भावः । किंच । मंथरतायाः दरत्वमुक्तं तेन मरालीकहाचिह्नसहजमथरगमनेपि प्रियं
दृष्ट्वा तदुक्तं यथा सत्वरंगच्छति तथा त्वयापि कर्तव्यमिति सूचितं । किंच । अकस्मादाकाशावाणी स्ववा
चितं सूचिका भवति चेत्सामंगलरूपेति तां दर्शयति । शृण्वति । रमणीयतरं अतिशयेन मनोहरं तरु
णीजनानां मोहनं मधुरियोः कामजेतुः रावं विविधबंधादिकला बोधनकं नर्मपरिहासादिरूपंच लक्ष्मि
दानो मयं तव समयः इति कुसुमशरारासनस्य यद्यदासनंतस्य वंदिनि प्रस्तावेकेपि कनिकोपवावं भज कितंत
त्रघोहि । अन्यचित्ततां त्यज । पि कनिकरोयत्कृजति तदिमा मेव कामाज्ञां श्रावयति यत्तूर्णगत्वा तन्मुखव
चनामृतपातव्यमिति । किंच । कुसुमशरारासनस्येति कुसुमशरारासन इति युद्धार्थं सज्जीकृतधनुर्देवः का
मोक्त इति तदा ज्ञापियुद्धार्थं भवा कारण सूचयति । तनतदर्थं प्रयाणाद्यतस्य तादृशवाणी मंगलरूपा
भवतीति शुकुनं द्योति तं । किंच । युद्धार्थं माकारेण शूरस्य गमनविलंबोपिनोचित इत्यपि ज्ञापयति । किंच ।

अन्योपि प्रेरयतीत्याह अनिलतरलेति । इदं लतानिकुरं बं अनिलतर लकिसलयनिकररूपेण करेण
 गतिं प्रति प्रियसमीपगमनं प्रति प्रेरणमिव करोति । हे करभोरुतस्माद्विलंबं मंचा अनिलनकृत्वा
 किसलयानां तलत्वं तत्यागमनविलंबाभावार्थमेव प्रेरयतीत्युक्तं । करभोवितियुद्धसामर्थ्येद्यौ
 तितमतेविलंबो नोचित इति भावः । एतस्मिन्नंतरे कुचस्फुरणजातमिति तदृष्ट्वावदति । स्फुरित
 मिति । अन्योक्तं तद्वत्तु स्वकीयमंगलमवप्रमाणं कुरु अद्युनैव स्फुरितमित्यंगुल्यानिदिशति । अमु
 मिति । अमुमेव कुचकुम्भे पृच्छकीदृशं मनोहरहार एव विमलजलधारापततितत्र तज्जलभरणाय
 कुम्भे उन्मुखः क्रियते । तथा हारजलधाराभिमुखो यमपीति सूचितं । ननु किंपृच्छामीत्यत आह स्फु
 रितमिति । त्वपायस्फुरितं तदनंतरंगवशादेव स्फुरितं किल न्यथेति प्रश्नः क्रियतां । अस्माकं तु न्य
 यः तद्वशादेव स्फुरितं तदनंतरंगवशादेव स्फुरितमिति । तत्र हेतुः सूचितहारे परिरेभमिति । सूचित
 हारे परिरेभोयेन तादृशं । क्रियाविशेषणं वा । कुचस्फुरणं प्रियापरिरेभसूचकं । परिरेभः कामवशाद्
 वभवतीति स्फुरणमपि तद्वशादेवेति निश्चयोः स्माकं त्वमपि मनसि निश्चयं कुर्विति भावः । किंच
 विमलजलधारासाहित्यकथनेन रतिसामधिकः प्रियकृतः परिरेभः सूच्यते । ननु स्वकृत इति । यत
 उच्चितः पाते धाराभवति हारस्योच्चतः पातः कुचकुम्भोपरि रतिसमय एव भवति । अन्यथा पा

श्वसमेतैवतिष्ठति। एवं सति प्रियवृक्षः स्थित एव हारः सूचितरत्तस्यैव कुचकुम्भोपरितथासेभ
वात्। एतेन रतिसमये प्रियघनघटाद्योपानमाद्विमलहासजलघराज्ञापिता। तन्मुखं कुचकुम्भं ह
स्तद्रुसंभरणाय शीघ्रंगच्छतिभावः। एवं कुचस्फुरणेन तद्दानेन तद्धर्मज्ञापकसर्वावचनश्रवणेन च
तद्वेदगद्येन च सरसाकृतदृष्टिपातंसलज्जस्मितामृतधारा मनोहरं यथास्यात्तथाव लोकयंती प्र
त्याह। अधिगतमिति। अखिलसखिभिरस्माभिरधिगतं ज्ञातं। अथवा अधिगतं समस्तं फलं प्राप्तं
गतावदेवास्माकमपेक्षितं यत्नमेवं विलोकयसि। ननु किं तत्राह। इदं तव वपुः अत्यंतमनिर्व
चनीयत्वेन रतिरणासज्जरतिरणार्थं धनुःशरकवचादिसंपन्नं तदनु रूपं जातमित्यर्थः। अतः परं
णार्थं तव चंडत्वमेवोचितमिति चेत्तिसंबोधनं। यत एव वपुर्जातिमतः रसितः रशनारवावडिंडियो
यस्मिन्नेवं यथा तथा जति सरसं मुखं गच्छ इदानीं लज्जाशौचभावयोतिकेति अलज्जमित्युक्तं
सरसमिति रतिसमर्वास्मिन् स्वहितमित्यर्थः। किंच। वयं सरव्यः त्वदीया एवेति अस्मत्सकाशात्सा
नकर्तव्येति भावः। नहि स्वचरणेण रणुरूपार्थाभ्यां लज्जाकर्तुयोग्याभवति। तत्रापि रणोद्यतस्य शूरस्य
सर्वथानहितकारिणी प्रेत्युत्तुडिंडिमं वादयित्वा युद्धार्थं गंतव्यमिति। तथा रशनारवाडिंडिमं वादयित्वा
लज्जात्कालमप्यभिसरेति भावः। किंच। इदानीं प्रियस्त्वन्मार्गं प्रतीक्ष्यमाणः त्वद्युक्ते कपरस्तिष्ठ

॥७३॥

तौतिनिजागमनंदूरादेवज्ञापयेत्याह। स्मरशरेति। कामशरवत्सुभगानखायस्येति किंश्रुकामत्वं
 नखानां ज्ञापितं तौ दृशेन करेण सर्बीमवलं व्यसली लंयथास्या तथाचलततोवलयकृणितेहरि
 वबोधय। ध्यानावस्थां त्याजयित्वास्वप्तिमुखं कुरु। पश्चात्निजगतिशीलनिजागमनस्यशीलं विला
 सरूपं स्वप्नावं ज्ञापय। युद्धार्थं मया आगतं तथापि सजीभूयतामिति। अथवा। करेण सर्बीमवलं व्येति
 कथनेन सर्बीमप्रेकृत्य मुदा तथा लंचलेति व्यज्यते। एवं गत्वा स्मरशरसुभगानखेन तत्प्रहारेण
 त्यर्थः। प्रथमं ध्यानास्थितमवबोधयततो निजगतिशीलेमवबोधय। युद्धार्थं आगतमिति। किंच।
 हरिपदेनेदमपि घन्यते। हरिः सिंहः यथापूर्वसुसः केनचित्प्रहारेकृते उद्धुनिजगतिशीलंपराक्रमं
 प्रकटयति तथा तत्र प्रहारेण प्रबुद्धः स्वगतिशीलंपराक्रमं प्रकटयिष्यति नोचे ध्यानावस्थैवस्था
 स्यतीति ज्ञावः। किंच। लोकेपिमृगयाशीलः कंचनाछादकमृगोकृत्यसिंहप्रहरति तथा सर्बीमवलं
 व्येति उक्तं। एवं प्रोत्साहकरणेनाभिसरणोघाताजातेति गीतमुपसंहरति। श्रीजयदेवेति। इदं श्रीज
 यदेवप्रणितं हरौ विनिहितमनसां कंठतटीमधितश्चतु। अविरामंसततं कीदृशं तत्। अघरीकृतहा
 रमिति। अघरीकृतो हारीयेन तादृशं। प्रणितस्य परमोज्वलत्वान्मुक्ताहारोप्यघरीकृतइति ज्ञावः। अ
 वा। प्रणितस्य कंठस्थानस्थितत्वात्मुक्ताहारस्य ततोऽधः स्थितत्वाच्चाघरीकृतहारमित्युक्तं। कंठतटी

॥७३॥

मधिनिष्ठतीत्युक्त्या कंठमाले वशोभाजनकत्वं सूचितं । एतेन भावो ह्यादकत्वेन बाह्याभ्यन्तशोभा
निरूपिता आतोपि हारस्याघरत्वमुक्तं । तस्यांतः शोभाजनकत्वाभावात् । अथवा । अधरीकृतं श्री
कृष्णघरस्वरूपीकृतं हरं मनोहरलंघस्य । तादृशं । एतेन साक्षात् दधरा मृता स्वादानुभावकमिति सू
चितं । अतएवोदासिताः वाभाः प्रतिकूलाः कदये वायेनां एतत्पानमात्रेण सर्वे विघ्नकर्तारो निवृत्ताः
तुष्ठावाभवन्तीति भावः । सुंदरपक्षेभणितस्य स्वरूपानुभावकत्वात्पुष्पिभावाविभविकत्वेन वामाञ्ज
ल्यधरीकृताः । तासां प्राकृतविषयतादृशस्यालौकिकत्वादित्यर्थः । किंच । एतदधिकारणो हरिणो हरि
विनहितमनसमुक्ताः तेषां कंठतटीमधितिष्ठत्वितिवृत्त्यभावेन सर्वदापानमुक्तं । क्वचिदुपासितरा
ममिति पाठः तदांतरस्तद्भावो भवतीति ज्ञापितं । एतस्मिन्नंतरे प्रियविकटदन्त्याकाचनसखीसमाग
ताः । तदातां प्रतिसर्किकरोतिति पृच्छन्ती अभिसारोद्यतां तां वदति । सामांद्रक्ष्यतीति हे प्रिये स एव वि
तयन्वर्तते । तत्किमित्याकांक्षायां तद्दर्शयति । सामांद्रक्ष्यत्यनुरागेणावलोकयिष्यति । ततः स्मरकथां
पूर्वानुभूतां स्मृत्वाऽनुवदयति । ततः प्रत्यंगं अलिङ्गनैरादरस्नेहपूर्वकस्वयंकृतेष्वप्रीतियास्यति । त
तारंस्यंतरमणं करिष्यति । समागत्यति सम्यगागमनं कृत्वा तच्च परमस्नेहेन स्वत आगमनं न तु ब
लादि सूचिता एवंचिंताकुलाः ससेकल्यात्मकभावनया पुनस्त्वामवपश्यति । ततो वेपते अहमप

राघीतिकिंवादीदृश्यतीतिप्रयात्कंपते। ततः प्रीतिपूर्वमालिंगनेपुलकयतिस्वात्मानं त्वांचरोमांच
 युक्तकरोति। ततश्चानंदतिआनंदं प्रीतिप्रतिपत्तः स्विद्यतिइतिश्रमणखेदं प्रकटीकरोतिअथ वारतांताजातइतित
 शक्तं। एवंचरतांतेजातेजाग्रवस्थाप्रवतीति प्रत्युद्गच्छति। तवाद्दृशीनेगताकिमिति ज्ञात्वात्वांगरही तुंप्रत्युद्गमनं क
 रोति। तदापुनरलोभमूर्च्छति। एवंस्थिरमतः पुंजेनिकुंजे तवप्रियअस्तद्रुतिसखीकथितवती। एवंप्रियाव
 स्थाश्रवणेअभिसरणोत्कलिकुलांतसंप्रवेनचव्याकुलामालोक्यविलम्बसखीपुनस्तांप्रतिवदति। अष्टे
 रिति। हेसखिअभिसारालंकरणाभावेपि विलम्बवतः निकुंजायः यस्मिन्तादृशो मार्गसुदशांगत्यंगंधां
 तमेवालिंगितितत्तत्पदार्थरूपीभूयतत्रनिघृतीतिभावः। एतेनतदभावव्याकुलतानकर्तव्याकिंतुत्वरया
 गमनमेवकर्तव्यमितिसूचितं। एवंत्वरयाहेतुंवदति। कीदृशीनांसुदशांधूर्तानामभिसारसाहसभृता
 मिति। कामिनांसंबन्धिन्यभिसारसाहसंबिभ्रतीतितेतुक्षणमात्रविलंबेअन्यत्रगच्छतीतिमयाकथंवि
 दपितस्मिन्समयेतत्रगंतव्यमेवतिमहत्साहसं। सत्वरहृदामितिपोठस्फुटमेवएतेनयथातास्तादृशाभि
 सारेनेपथ्यादिकंनविचारयंतितथात्वयापिनविचारणीयमितिभावः। अभिसारालंकरणंतुध्वांते
 नैवक्रियतइतितदेवनिरूपयति। अभिसारेनेत्रयारंजनंनिक्षिप्यते। उज्वलतागोपनार्थं। तत्स्थानेअ
 जनरूपंश्यामस्वात्मानमेवव्यक्षिपत्। पुनःश्रवणयोस्तापिउगुछावलीक्रियते। ताटकेद्युतिसंवरणा

॥७४॥

इति तत्रापि स्वयमेव तथा । मूर्द्धि मुक्ता प्रसाराद्या छदनार्थं श्यामसरोजराभश्चियते तत्रापि स्वयमेव
भवति । उदः स्वानरणादि चाकचक्यावरणाय कुचयोः कस्तूरिकापत्रकरूपं स्वयमेव तथा । अतः परमंग
दीपि स्वाशिष्टा तदा छादकत्वेन नीलनिचोलवच्चारु स्वयमेव नावृणोतीति विशेषेणैवोक्तं । इदं तु धूर्तवि
षये अन्यमिसारिकाणां व्यवस्थोक्ता । तत्र प्रियस्तु वन्मार्गं भव लोकयन् प्रतिमार्गं तिष्ठतीति ध्वांत
वभीलरूपः स एव तस्या नीयो भविष्यतीति प्रत्यंगमालिंगनकथनेन सूचितं । किंच । अभिकरणाय मे
तदुचितः सर्वापि बेषः कृत एवेति तादृशेषवती दृष्ट्वा सखी च दति । अतः मिसारिसुदृशा मण्डोर्निस्ति
पहंजनमित्युक्तप्रकारेण यथा ध्वांतमेव प्रत्यंगमालिंगति । तथा भवत्या अयं बेषः ध्वांतभ्रमेवोत्पादय
ति ननु बेषबुद्धिमिति बेषसौंदर्यं प्रोत्साहनाय दृष्टं तन्नान्यापदेशेन वा ध्वांतनीलनिचोलचारुसुदृशामि
ति उक्तवती एतेनात्यंतरमणीयतरोयं वैषाजात इति निर्भयं न गंतव्यमिति ज्ञापितं । अतः परं यदि बेषो न भ
वेत्तदापि गमनतवनकाञ्चित् एत्याह । काश्मीरेति । काश्मीरं कुंकुमं तद्वद्गौरपीतं वपु र्यासां तादृशीना
ममिसारिकाणां रुचिमंजरीभिः अभितः कांति उद्यभिः आवद्धो रखायस्मिन् तादृशं । साकांतिरेखा
कारेण गमनतत्र तत्र पततीति । पुनः कीदृशं । तमालदलवदलैः कृत्यावानीलतमं अति शयेन गाढं
एतत्तमः तासां यत्प्रमरूपं हेमतस्य निकषस्य उपलतां निकषपाषाणभावं तनोति विस्तारयति । यथा

निकषोपले सुवर्णवर्ण परिक्षार्थं सुवर्णस्य रेखा क्रियत तथा शोभां प्राप्नोतीति प्रावः। एवं कनकगौरकान्ति
स्तवाप्यसिसोरतासां कान्तिस्तथा मममवोत्यादयिष्यतीति सुखेन प्रयत्नं त्यक्त्वा गंतव्यमिति सूचितं। किंच। त
थासाहसेन गमेन प्रमणाः परिक्षापि भवति तादृशं प्रेमव्यतिरेकेणैवंगमना संभवात्। अतएव प्रेमहेमेत्युक्तं
एवं सखीवचना निष्पृण्वंतीति निकुंज निलयद्वारपर्यंतं गत्वा प्रियं दृष्टवतीत्याह। हारावलीति। हारावलीमु
क्ताहारः तरलं कांचनस्य कांचिदाममंजीरेकं कणे चातेषां मणियुतिभिः दीपितस्य निकुंज निलयस्य द्वारे ह
रिं निरीक्ष्य व्रीडावतीजाता तादृशी सखीराघां प्रियां इयं सहचरी इति वक्ष्यमाणमुवाच। अत्र सखीपदेन त
दानीं सख्यां सहसख्यां गीकारेण ईषद्धुज्जास्मितसाहितातां वीक्ष्य भाणा स्थितेति ज्ञापितं। अतएव तथापि स
खीमित्युक्तं। तदेव गीतेन वर्णयति॥ ॥ वराडीरोगमठे ताले। मंजुतरकुंजतले केलिशयने। प्रविशराघे मा
घवसमीपमिहेति। किल सरतिरभसहसितवदने। ध्रु। हेराघे माघेवेति। अमिनववसंतोत्सवरूपत्वेनोद्धु
दुरसात्मकत्वं सूचितं। तादृशस्य समीपं प्रविशहेरतिरभसहसितवदने इह मंजुतरकुंजतले केलिकरणा
र्थमेव रचितं त्वान्मंजुरत्वं मुक्तं। तादृशे शयने विलसविलासप्राप्नुहि। इयद्वधित्वदागमनमेव प्रतीक्ष
माणं स्थितमिति तत्सकलं कुर्विति प्रावः। इदानीं केलिशयनस्य मंजुतरत्वं मेव विशदयति। नवलसदिति।
नवानिलसंति उद्गमनेन शोभमानानि अशोदेकेदलानितेषां यद्यनं विविधरचनया तथा तथा स्थापनं तन